

## Lagăre în Basarabia, septembrie – octombrie 1941

JEAN ANCEL

Soarta supraviețuitorilor primului val de exterminare din ambele provincii a fost stabilită de Ion Antonescu și a fost adusă la cunoștință gradelor operative militare de către Conducătorul însuși, iar treptelor superioare administrative, de către Mihai Antonescu. Și această operațiune urma să se desfășoare fără ordine în scris, pentru a nu lăsa urme, pentru a nu fixa răspunderi și pentru a împiedica formularea unor cereri de despăgubiri sau de restituire de proprietăți dacă va interveni vreo complicație. Dar caracterul corupt al sistemului de guvernământ românesc, militar și civil, a provocat, din când în când, cercetări, la intervenția lui Antonescu și a unor comandanți superiori din armată și jandarmerie, care aveau răspunderea pentru conducerea campaniei; și aceasta pentru a clarifica unele acte de corupție sau suspectarea unor asemenea fapte. Aceste intervenții s-au terminat uneori prin anchete și prin redactarea unor dări de seamă, incluzând aproape toate ordinele secrete transmise verbal, care au fost, în acest fel, dezvăluite. Guvernul antonescian nu a reușit să ascundă răspunderea lui pentru încarcerarea supraviețuitorilor în lagăre și ghetouri, pentru regimul de teroare pe care l-a impus în aceste lagăre și, la urmă, pentru deportări.

Înainte de a pleca spre Chișinău, guvernatorul Basarabiei, generalul Voiculescu, a fost chemat la Conducător, care i-a descris liniile politicii sale în Basarabia și Bucovina și i-a dat ordine verbale<sup>1</sup>. Aceste ordine îl împuterniceau, printre altele, „să sancționeze fără milă pe toți cei care nu au înțeles să se încadreze în aceste idei fundamentale”. Prima problemă pe care guvernatorul avea datoria s-o rezolve era problema evreiască, în conformitate cu directiva simplă și clară că „evreii trebuie supuși unui regim corespunzător acțiunilor și faptelor... și comportării lor” din epoca cedării Basarabiei în iunie 1940, în timpul regimului sovietic și în primele faze ale războiului, în iunie și iulie 1941. „În această ordine de idei, constatând că evreii forfotesc în întreaga Basarabie și în special la Chișinău, la numai cinci zile după sosirea subsemnatului la Chișinău am dat ordin... (se alătură în copie), privitor la înființarea de lagăre și ghetouri. Prin același ordin, am prescris ca operațiunile de înființare a ghetoului Chișinău să fie accelerate”<sup>2</sup>.

Memoriul rezumativ pe care guvernatorul Basarabiei l-a înaintat lui Antonescu privind executarea ordinelor sale în primele luni după cucerirea Basarabiei, precum și alte surse, stabilesc, neîndoind, că inițiativa și ordinul de înființare a lagărelor și ghetourilor – ca și, mai târziu, ordinul de deportare a evreilor în Transnistria – au fost românești, au fost adoptate la București și nu au fost emise în urma unor presiuni germane, de orice fel. De fapt, nu a fost necesară nici un fel de presiune, întrucât politica românească în aceste provincii, în această perioadă, corespundea întru totul cu politica germană față de evrei.

La București nu exista un tablou clar privind numărul evreilor rămași în viață după acțiunea de „curățire a terenului” și, de aceea, Voiculescu a fost surprins să vadă că evreii „forfotesc peste tot”. În realitate, la Chișinău mai erau, atunci, mai puțin de un sfert din evreii orașului; înainte de război trăiau acolo circa 50.000 de evrei. Numărul evreilor uciși în primul val este apreciat la 10.000; dar cifra exactă nu va putea fi cunoscută niciodată.

Cu toate că, în chestiunea evreiască, Conducătorul a conferit prerogative largi și deși era preocupat de problemele războiului, el a manifestat un interes special față de soarta evreilor și, din când în când, vizitând Basarabia, emitea directive ad-hoc prin intermediul Mareșalului Cartier General al trupelor de operațiuni (pe scurt MCG, în continuare Cartierul General) sau prin intermediul cabinetului militar<sup>3</sup>. Deportarea lor nu a fost rezultatul unui impuls de moment. Planul s-a cristalizat încă înainte de război și aplicarea lui a întârziat, în

<sup>1</sup> Guvernatorul Basarabiei, gen. Voiculescu, Memoriu asupra evreilor din Basarabia, fără dată, sfârșitul anului 1941. Din: Ancel, *Documents*, X, nr. 61, p. 137, 142 (în continuare, Memoriul Voiculescu).

<sup>2</sup> *Idem*, p. 143, 137.

<sup>3</sup> Trebuie făcută deosebirea între Marele Stat Major (pe scurt M.St.M.) și Marele Cartier General (M.C.G.), care conducea direct acțiunile războiului. Un timp oarecare Cartierul General a acționat dintr-un vagon de tren, care circula în apropierea frontului împreună cu Antonescu. Despre cabinetul militar, vezi în introducere.

special din considerente militare, până ce armatele României și ale Germaniei vor termina operațiunile de cucerire. Mihai Antonescu a explicat aceasta conducerii administrației, înainte de întoarcerea în Basarabia și Bucovina, la o întrunire care a avut loc la 3 iulie 1941: „Acțiunea de purificare etnică se va desfășura prin îndepărtarea sau izolarea tuturor evreilor, cât și a celorlalți străini de neam a căror atitudine este îndoielnică, în tabere de muncă, în locuri de unde nu-și vor putea exercita influențele nefaste. Dacă va fi nevoie, pentru desăvârșirea operei de purificare etnică, oficialități provinciale vor recurge și la măsurile de migrațiune forțată a elementului evreiesc și a tuturor celorlalte elemente străine, care trebuie trecute peste graniță, aceștia neavând ce căuta în Basarabia și Bucovina în momentele restaurației drepturilor naționale, pentru totdeauna, în aceste teritorii”<sup>4</sup>.

La începutul războiului, la 30 iunie, Antonescu stabilea, printr-un ordin de zi, că toți evreii trebuie considerați complici la acțiunile de sabotaj și de spionaj pe care agenții inamicului le execută în spatele frontului<sup>5</sup>. Antonescu personal a atras atenția comandanților de armate asupra acestei chestiuni, cerându-le „să fie fără cruțare... cei care acționează contra armatei și contra intereselor statului român să fie executați pe loc”; și, în felul acesta, viața a încetat să mai fie respectată. Trebuie remarcat că în toată perioada respectivă – precum și în timpul deportărilor în Transnistria, și chiar după aceea, până la sfârșitul regimului – nu s-a cerut vreunui comandant român să dea socoteală pentru suprimarea unui evreu sau confiscarea averilor lui, ci doar pentru fapte care au lovit în interesele statului român: îndeosebi jefuirea și luarea de bunuri și obiecte de valoare spre folos personal.

Inspectorul general al jandarmeriei din Basarabia, colonelul Meculescu, a ordonat jandarmilor, la 8 iulie, să identifice și să aresteze toți evreii care se mai aflau în zonele rurale<sup>6</sup>. La 24 iulie s-a ordonat folosirea evreilor, a căror concentrare începuse în lagăre provizorii, la repararea de șosele și la alte lucrări „de interes general”. Conducătorul, care cutreiera Basarabia în lung și în lat, „a văzut în foarte puține părți” evrei la lucru. De aceea a ordonat, prin Biroul 2 al Statului Major: „Să se înceteze imediat orice indulgență nejustificată și favoruri față de cei care și astăzi se găsesc în slujba sovietelor, mai ales în teritoriile dezrobite: unde aproape zilnic produc acte de sabotare și terorism, cărora cad victime ofițeri și ostași și ce distrug din averea statului”<sup>7</sup>.

Antonescu a stabilit că șefii garnizoanelor răspund de executarea ordinelor privind obligația evreilor de a munci. După scurt timp a emis, prin intermediul Ministerului de Interne, un ordin și mai aspru: „toți evreii ce se găsesc în lagăre de muncă și prizonieri, să fie puși la muncă grea. Dacă fug, se împușcă unul din zece. Dacă nu muncesc cum trebuie nu li se dă mâncare, nici nu sunt lăsați să primească sau să cumpere”<sup>8</sup>.

Prima parte a ordinului demonstrează că Antonescu îi considera pe evrei ca pe inamici căzuți prizonieri; a doua parte se referă la rapoartele unor comandanți de unități militare care s-au izbit de marile convoaie; toți observaseră că evreii mor de foame, că paza este superficială sau că nu sunt păziți deloc. Ordinele în scris privind înființarea lagărelor și regimul lor au fost date abia la începutul lui august 1941, după ce armata română a eșuat în încercarea de a deporta, imediat, peste Nistru, pe toți evreii din Basarabia și pe evreii din orașele mici, din târguri și din satele din nordul Bucovinei (armata germană este cea care a împiedicat această încercare).

### *Deportări pripite*

Unitățile *Einsatzgruppe D* erau ocupate, în acea vreme, cu campaniile de lichidare pe întinsul teritoriului sovietic. Unitățile *Einsatzkommando* (unități secundare desprinse din

<sup>4</sup> M. Antonescu, *Pentru Basarabia și Bucovina, Îndrumări date administrației dezrobitoare*, p. 62, 1941 (Îndrumări administrației dezrobitoare).

<sup>5</sup> Ordinul-circulară al Statului Major al Armatei a IV-a, 30 iunie 1941, în numele generalului Antonescu; M. Carp, *Cartea Neagră*, vol. III: „Transnistria”, București, 1947, NO. 4, p. 46, (în continuare, Carp, *Cartea Neagră*).

<sup>6</sup> *Idem*, p. 92.

<sup>7</sup> Ordinul Biroului 2 al Statului Major, de la 4 august 1941. Din: Ancei, *Documents*, X, nr. 28, p. 84. Se pare că ordinul se referea la tactica sovietică a pământului pârjolit. Ordinul guvernatorului Voiculescu de a înființa lagăre și de a-i folosi pe evrei la repararea șoselelor, podurilor, săpături ș.a. se află în arhiva din Chișinău 706/1/22, p. 1.

<sup>8</sup> Ordinul lui Antonescu către ministrul de Interne, 18 iunie 1941. Din: Ancei, *Documents*, V, nr. 12, p. 19.

*Einsatzgruppe*) înaintau cu rapiditate pe urmele *Wehrmachtului* pe întinderi uriașe, pe care trăiau sute de mii de evrei. În această situație, și fără nici un fel de coordonare cu germanii – bazându-se numai pe convorbirea dintre Hitler și Antonescu de la München, din 12 iunie – armata română a început să deporteze peste Nistru (termenul Transnistria încă nu apăruse în documente) zeci de mii de evrei capturați în târguri și pe drumuri. Această acțiune a început în momentul când armata română a ajuns la Nistru, fosta graniță dintre România și Uniunea Sovietică până în iunie 1940, completând recucerirea teritoriilor care fuseseră anexate Uniunii Sovietice în anul trecut. Marele pretor al armatei, generalul Topor, a raportat, de pildă, la 18 iulie 1941 că 3.546 de evrei din județul Bălți, „bărbați, femei și copii”, au fost strânși de armată și trimiși în regiunea frontului. „Rămânerea lor în Basarabia este inoportună”, a adăugat generalul, subliniind că acești evrei nu au ce mânca și nu are cine să-i păzească; dacă nu este posibil să fie trecuți peste fluviu este mai bine să fie înapoiați în teritoriul Basarabiei pentru a-i pune la muncă”<sup>9</sup>.

Spre sfârșitul lunii iulie armata română a concentrat lângă satul Coslav de pe Nistru, în nordul Basarabiei, cca. 25.000 de evrei; parte din ei au fost aduși pe jos din diverse orașele din nordul Bucovinei și parte din ei au fost prinși în nordul Basarabiei, în târguri și pe drumuri, îndeosebi la Briceni și în împrejurimi. La 24 iulie acești evrei au fost deportați peste Nistru, imediat după ce trupele germane și române au pătruns în Ucraina. După traversarea Nistrului, această masă înfometată a ajuns în satul Coslav. Soldații români n-au permis convoiului să rămână în sat și să se aprovizioneze cu alimente și apă și în aceeași zi ei au fost duși în mijlocul unei câmpii arate, fără nici un adăpost. Lagărul provizoriu a fost împrejmuțat cu sârmă ghimpată, interzicându-se cu strictețe părăsirea perimetrului său; cine încerca să iasă era împușcat. Timp de trei zile a plouat torențial peste deportați. Cei slabi mureau de foame și restul au ajuns la capătul puterilor. Numai în ultima zi a șederii lor acolo, s-a permis câtorva evrei să se apropie de un pârâu din apropiere pentru a lua apă de băut. De la Coslav, deportații au fost răspândiți în grupuri de către 500-1000 de persoane prin satele și colhozurile din vecinătate<sup>10</sup>.

În această etapă au intervenit ofițerii germani, care au ordonat convoaielor să părăsească satele și să se îndrepte spre orașul Moghilev. În drum, câteva convoaie s-au oprit în satul Scazineț și au fost concentrați acolo, într-un fost colhoz, devenit, acum lagăr provizoriu, împrejmuțat cu sârmă ghimpată.

Soldații germani au ucis mulți deportați, cu toate că paza convoaielor era asigurată încă de soldați români.

Paralel cu aceste evenimente, comandamentul Armatei a IV-a română a dat ordin unităților sale și unităților de jandarmi „să fie trimiși înapoi în Ucraina pe măsură ce vor fi identificați... toți cei care au reușit să treacă [Nistrul] până atunci”<sup>11</sup>. Cu alte cuvinte, să fie împiedicată înapoierea evreilor în Basarabia. Soldații români au continuat să mână convoaie de evrei din nordul Basarabiei spre Nistru și, la 1 august, i-au împins în acea direcție pe supraviețuitorii valului de masacre de la Hotin și din împrejurimi – peste 2.500 de oameni. Paznicii convoiului, câțiva soldați și câțiva zeci de premilitari, au reținut convoiul, pentru o noapte, pe un câmp deschis lângă satul Româncăuți, pentru a viola fetele și femeile tinere<sup>12</sup>. Au fost cazuri când soldații au împușcat femei care au opus rezistență sau bărbații care au încercat să împiedice violul. Unele femei au fost împușcate după ce au fost violate. A doua zi, după o noapte de groază, comportarea soldaților față de evrei s-a înăsprit. Cine rămânea în urmă sau se apleca în drum să bea apă dintr-o băltoacă era împușcat pe loc. În drum spre Nistru, deportații din Hotin s-au întâlnit cu convoiul deportaților din Lipcani, care erau de opt zile pe drumuri; ei apucaseră să treacă Nistrul și au fost imediat întorși înapoi de către soldații germani. Cele două convoaie care s-au contopit într-unul au fost duse în direcția Secureni. Evreii din Lipcani erau foarte slăbiți după marșul extenuant – cu toții erau desculți, picioarele

<sup>9</sup> Telegrama generalului Topor către ministrul de Interne, 18 iulie 1941, *Idem*, nr. 11, p. 18; ordinul generalului Topor către comandamentul jandarmeriei din Chișinău, 22 iulie 1941, *Idem*, nr. 14, p. 21.

<sup>10</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 80; *Pinkas Hakehilot Rumania*, vol. II, p. 346, 385.

<sup>11</sup> Ordinul Armatei a IV-a către comandantul militar al orașului Chișinău, 31 iulie 1941. Din: Ancel, *Documents*, X, nr. 27, p. 83.

<sup>12</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 81. Despre masacrarea evreilor din Hotin vezi mărturia Galinei Ehrenpreis, Arhiva Yad Vashem, 0-33/803, p. 116; vezi și *Pinkas Hakehilot*, Hotin, Tel Aviv, 1974 (în ebraică).

le erau umflate și nu mai aveau nimic. În drum spre Securenii erau aruncate, pe ambele părți ale șoselei, cadavre, pradă pentru porci, care nu mai puteau fi identificate.

Ajungând la Nistru, soldații români au hotărât să se descotorosească de o parte dintre evrei. Ei au împins în fluviu vreo 400 dintre ei și i-au înecat. Cine încerca să iasă din apă sau să înoate era împușcat. Comandantul jandarmeriei din Basarabia, colonelul Meculescu, a raportat numai despre 200 de evrei înecați în Nistru, la 6 august, de către jandarmii companiei 23 poliție<sup>13</sup>. Ceilalți au fost transferați provizoriu – până ce germanii vor permite deportarea în Ucraina – la lagărul de la Securenii.

De partea cealaltă a fluviului a continuat concentrarea evreilor pe care românii reușiseră să-i deporteze la sfârșitul lui iulie.

La 4 august, majoritatea lor au fost concentrați la Moghilev; acolo, germanii le-au ordonat să rămână pe un teren viran, în centrul orașului, pe un soare arzător, fără mâncare și fără apă, și să aștepte dispozițiile. Timp de trei zile, germanii au făcut selecții. Bătrânii și cei foarte bolnavi au fost scoși din rânduri sub pretextul că vor fi trimiși la spitale și mulți tineri au fost puși la muncă; aceasta consta în săparea de gropi în care au fost îngropați bătrânii după ce au fost executați. Circa 4.500 de evrei au murit de extenuare totală sau au fost împușcați de germani și de români<sup>14</sup>.

Soldații români obișnuiau să azvârle cadavrele în Nistru pentru a evita osteneala legată de îngropare, dar germanii respectau cu strictețe dispoziția de a-i îngropa pe cei uciși. Unitățile germane au preluat controlul asupra mării concentrări de evrei, și asta fără să-i anunțe din timp pe aliații lor români. La 5 august, au împins primul convoi de 3.000 de evrei înapoi la Atachi – un orașel românesc vizavi de Moghilev, pe partea românească a Nistrului<sup>15</sup>.

La 6 august a sosit la Scazineț un convoi de 21.000 de deportați, care ieșiseră din Moghilev în ajun. La Scazineț a avut loc o a doua selecție; în timpul desfășurării ei, soldații germani au despărțit vreo 1.000 de evrei pe care i-au împușcat lângă săpăturile antitanc din zonă<sup>16</sup>. În aceeași zi au început să se scurgă pe partea românească a fluviului, pe o distanță de 200 de kilometri, din nordul Bucovinei – din Noua Suliță și Storojineț. Germanii nu le-au permis să treacă Nistrul și convoaiele au fost duse de către jandarmi la lagărul Securenii, în așteptarea deschiderii graniței.

Inspectorul Jandarmeriei Bucovina, de unde proveneau majoritatea evreilor, a raportat pretorului Topor, la 8 august, că printre aceștia „a izbucnit o epidemie de tifos. Nu au mâncare. Ei mi s-au plâns că n-au mai mâncat de cinci-șase zile. S-au înregistrat cazuri de sinucidere și nașteri înainte de termen”<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> Raport telefonic al Inspectorului general al jandarmeriei din Basarabia, 13 august 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 27, p. 70-71, Ancei, *Documents*, V, nr. 35, p. 42.

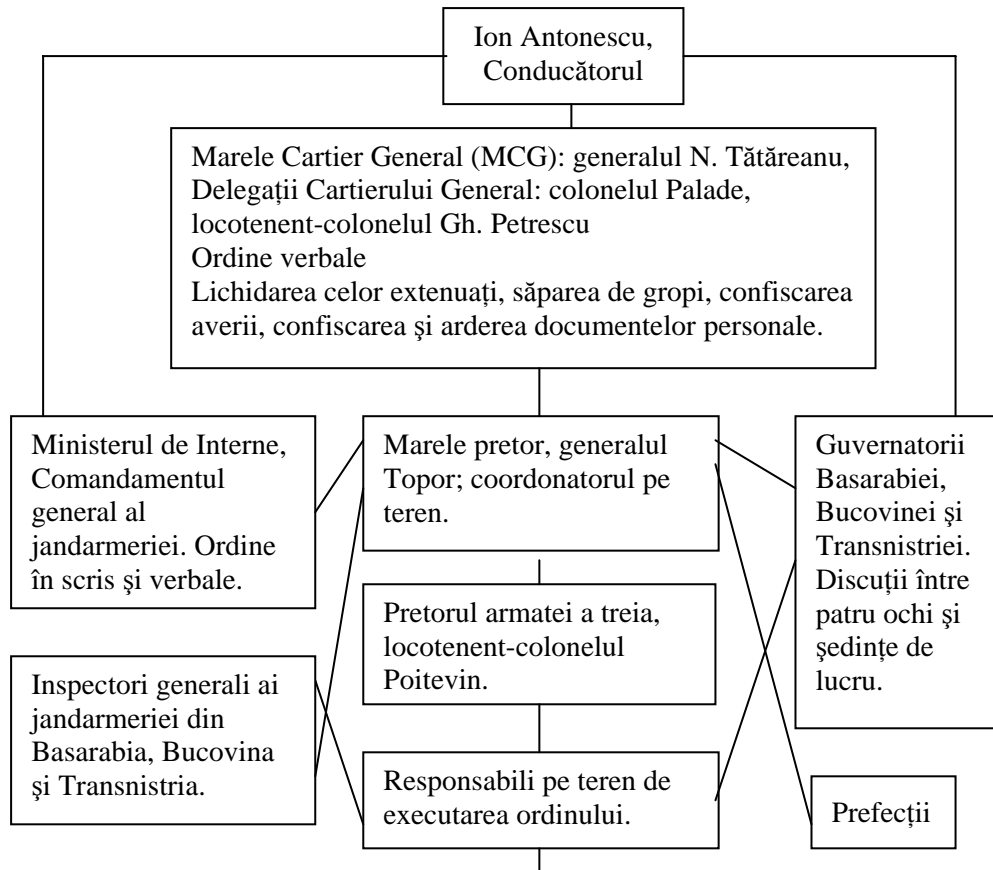
<sup>14</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 81.

<sup>15</sup> *Idem*, *Idem*.

<sup>16</sup> *Idem*, p. 37.

<sup>17</sup> Rapoarte ale inspectorului jandarmeriei din Cernăuți către marele pretor, 8 august 1941, *Idem*, nr. 43, p. 97-98.

Aplicarea ordinului de deportare a evreilor în Transnistria  
Ordine și executați



Delegatul Marelui Cartier General, locotenent-colonelul Gh. N. Petrescu, căpitanul Titus Popescu.

Delegatul Statului Major, maiorul Tarlef.

Delegatul Inspectoratului jandarmeriei din Basarabia locotenent-colonelul Lazăr.

Delegații Băncii Naționale a României, Bunescu, Pavelescu, Antonescu.

Ofițerul de informații al marelui pretor, căpitanul Alexandru Popescu.

Comandantul companiei 60 poliție de la Atachi, locotenentul Roșca.

Ofițeri inferiori de jandarmerie, locotenentul Gorovei, sublocotenentul Marino.

Ofițer anchetator din partea Inspectoratului general al jandarmeriei de la București, maiorul Teodorescu-Sachelarie.

Comandanții convoaielor de deportați prin Atachi, Cosăuți și Rezina – locotenenții jandarmi: Cristea, Popovici, Roșca, Popoiu

Grănicerii români au fost surprinși la prima încercare a germanilor de a-i împinge înapoi pe evrei, dar, la a doua încercare, la 7 august, au fost pregătiți și au împiedicat trecerea unui convoi de 4.500 de evrei prin Atachi. Soldații români s-au împrăștiat din timp pe pod și au blocat trecerea. Pretorul Armatei a III-a, colonelul Poitevin, s-a temut că germanii vor încerca să-i împingă prin altă trecere, pe la Iampol, din fața satului românesc Cosăuți, câteva zeci de kilometri mai la sud; el i-a cerut generalului Topor să ordone jandarmilor să împiedice trecerea<sup>18</sup>.

La 18 august au apărut primele semne de cedare a românilor la presiunea germană. Marele pretor Topor a dat ordin jandarmilor să-i închidă deocamdată pe toți cei concentrați pentru a fi deportați, inclusiv pe cei pe care germanii i-au întors din drum<sup>19</sup>. Marele pretor a considerat lagărele drept o soluție temporară și ordinul său arăta că în câteva zile se vor da noi

<sup>18</sup> Raportul pretorului Armatei a III-a, colonelul Poitevin, către marele pretor, 8 august 1941, *Idem*, nr. 44, p. 98; Ancel, *Documents*, V, nr. 29, p. 38.

<sup>19</sup> Marele pretor către Inspectoratul jandarmeriei din Cernăuți, 8 august 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 45, p. 98.

dispoziții privind-i pe acești evrei. Această stare de provizorat a continuat pentru mulți dintre ei, timp de circa trei luni. Ordinul cuprindea primele dispoziții referitoare la lagăre și la paza lor „care va fi astfel organizată ca toți evreii evacuați să rămână pe loc în lagăre”<sup>20</sup>.

Chestiunea înapoierii evreilor în teritoriul românesc de către armata germană nu a trecut fără replica dată de Conducătorul Antonescu; acesta dorea să desăvârșească purificarea etnică a Basarabiei și a Bucovinei și s-a plâns ambasadorului Killinger, accentuând că retrimiteră în Basarabia „este în contradicție cu liniile călăuzitoare cu privire la tratarea evreilor din Răsărit pe care i le-a prezentat în amănunțime Führerul la München”<sup>21</sup>. Ritter, de la Ministerul de Externe din Berlin, a anunțat, la 27 august, Statul Major al *Wehrmacht*-ului despre acest lucru, accentuând că nu a reușit să descopere la Ministerul de Externe nimic în legătură cu „linii călăuzitoare” (*Richtlinien*) pe care le-ar fi comunicat Führerul generalului Antonescu despre tratarea evreilor din Răsărit. „Stenograma oficială a convorbirii dintre Führer și Antonescu la München [la 12 iunie] nu cuprinde nimic în acest sens”. Cu toate acestea, Ritter a recunoscut, că „este posibil ca problema evreilor din Răsărit să fi fost și ea dezbătută” și, de aceea, recomanda „să se ia în considerare cererea generalului Antonescu și evreii să nu fie împinși îndărăt în Basarabia”<sup>22</sup>.

Schimbul de scrisori a reinviat încercările românilor de a împiedica înapoierea evreilor pe teritoriul lor și nu s-a permis marelui convoi, care aștepta de câteva zile în fața Moghilevului, să treacă Nistrul. Problema chiar s-a agravat odată cu apariția unor convoaie de evrei adunați de soldații germani în nordul Transnistriei; erau cei care încercaseră să fugă de armatele germane și române odată cu izbucnirea războiului, dar înaintarea rapidă a forțelor germane i-a ajuns din urmă. Aici este locul să subliniem că autoritățile sovietice au împiedicat, în primele zile ale războiului, trecerea de cetățeni (evrei și neevrei) din Basarabia în Ucraina. Podul de la Hotin și podul de la Atachi și tot parcursul de-a lungul graniței noi-vechi între Basarabia și Uniunea Sovietică au fost puse sub pază strictă. Evreii care încercau să treacă podurile în această zonă a Ucrainei erau respinși de soldații Armatei Roșii. Haosul a crescut atunci când au început să se reverse mase de evrei din vecinătatea apropiată și depărtată, inclusiv din nordul Bucovinei, care și ei voiau să fugă din fața armatelor germano-române. Autoritățile sovietice nu le-au acordat nici un ajutor și, în multe cazuri, au folosit chiar forța pentru a-i opri. Toate mărturiile spun că armata sovietică a luat măsuri, cu scopul de a-i împiedica pe cetățeni, inclusiv evrei, să treacă Nistrul în primele zile ale războiului, pentru a se salva. Această afirmație nu se aplică acelor care au reușit să urce în trenuri și să treacă podurile din sudul Basarabiei, unde s-a permis evreilor să fugă în direcția Odessa.

Mari mulțimi s-au adunat, la sfârșitul lunii iunie, la Atachi, unde sovieticii construiseră, în zilele care au precedat retragerea lor, un pod provizoriu și unde, în cele din urmă, s-a permis traversarea. Locul a devenit obiectiv pentru atacuri aeriene și foarte mulți au fost uciși pe pod sau în apropierea lui, de ambele părți. Din cauza zăbovirii, bejenarii n-au ajuns departe. Germanii au reușit să pună mâna pe majoritatea evreilor care fugiseră din nordul Basarabiei și Bucovinei; parte din ei au fost uciși pe drumuri și alții au început să se întoarcă în direcția Nistrului<sup>23</sup>.

La 9 august s-a raportat despre un convoi de circa două mii de evrei „într-o stare de epuizare absolută”, în drum spre Vadu Roșu, pod peste Nistru la nord de Rezina, la circa nouăzeci de kilometri sud de Atachi. Acești evrei, „dintre cei fugiți odată cu armatele sovietice”, au fost concentrați de soldații germani în Ucraina, de partea cealaltă a Nistrului, și au fost mânați spre fluviu. Pretorul Poitevin a ordonat să nu li se permită trecerea, trimițând chiar un ofițer și douăzeci de jandarmi „pentru a-i împinge îndărăt cât mai mult în interiorul Ucrainei”. El i-a cerut lui Topor să intervină la Cartierul General, pentru a ordona tuturor unităților militare să înceteze să mai concentreze evrei și să-i trimită înapoi în Basarabia:

<sup>20</sup> *Idem*, p. 99.

<sup>21</sup> *Akten Zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1919-1945*, Serie D (1937-1941), vol. XIII, 1 (1970), doc. 207, p. 264, doc. 332, p. 431.

<sup>22</sup> *Idem*, p. 264.

<sup>23</sup> *Pinkas Hakehilot Rumania II*, p. 356.

„altfel vom umple malul Nistrului dinspre Ucraina cu toată evreimea din Basarabia și Bucovina”<sup>24</sup>.

Temerile pretorului Armatei a III-a cu privire la marele convoi care înainta pe partea ucraineană a Nistrului erau îndreptățite. La 17 august, germanii au reușit să-i împingă înapoi prin alt punct de trecere a Nistrului, Iampol, în timp ce jandarmii așteptau convoiul la Vadu Roșu. Soldații germani au dus convoiul de la Scazineț spre sud, la Iampol, pe unde l-au trecut fluviul, pe un pod îngust de pontoane, ridicat de armata română. În timpul traversării, soldații germani au împușcat 200 de evrei care n-au trecut podul până la ora stabilită pentru încheierea acțiunii<sup>25</sup>. Dintr-un convoi care, la un moment dat, număra peste 25.000 de evrei, după traversare rămăseseră în viață 12.500-13.000<sup>26</sup>. Aceștia au fost trecuți peste Nistru și închiși în noul lagăr înființat pentru ei – lagărul Vertujeni. Înflăcărea cu care au acționat comandanții de jandarmi din Bucovina și din nordul Basarabiei pentru purificarea etnică, așa cum li s-a ordonat verbal, a creat o zonă aproape curățată de evrei în tot nordul Bucovinei, cu excepția Cernăuțului și a câtorva ghetouri mici; în același timp, s-au pus în mișcare convoaie în direcția Nistrului. De acolo, după ce germanii le-au oprit trecerea în Ucraina, au fost îndreptate, peste câmpiile devenite o mare de noroi în urma ploilor puternice, spre târgurile distruse din nordul Basarabiei. Pe drumuri s-a întâmpnat ca, uneori, convoaie care se îndreptau în direcții diferite să se întâlnească. Un convoi de 25.000 de evrei din nordul Bucovinei s-a aflat la 8 august în jurul lui Atachi, după ce această zonă fusese aproape în întregime curățată de evrei<sup>27</sup>. Iată cum a descris generalul Topor situația lor: „Legiunea de jandarmi Soroca nu are posibilități a-i hrăni, a organiza lagăre pentru acești indivizi... necesitând clădiri izolate... neputându-i interna nici a-i păzi, nepermițându-i efectivul. Procurarea hranei prin comunități imposibilă, comunitățile sunt desființate, prin strângerea tuturor evreilor”<sup>28</sup>.

Aceste mari concentrări s-au produs, după cum am arătat, din zelul de a deporta toți evreii, fără nici un fel de planificare și fără coordonare cu autoritățile militare germane<sup>29</sup>. Convoaie de până la câteva sute și până la câteva mii au fost îndreptate spre Atachi și, de acolo, spre sud spre alte puncte de trecere, în speranța că se va putea scăpa de ele. Soldații care le escortau, în general grade inferioare, au încercat uneori să-i împușneze înecându-i în Nistru și, cu același prilej, să obțină resturile bunurilor lor. Rapoarte în acest sens au început să parvină la marele pretor și la diversele comandamente ale jandarmeriei. Mii de evrei au fost împușcați lângă malurile Nistrului și corpurile lor au fost aruncate în apă; sau au fost siliți să intre în Nistru și apoi au fost împușcați. Operațiunile deucidere prin această metodă nu au fost pedepsite nici atunci când ele au fost aduse la cunoștința autorităților și nici după anchetele făcute pe teren. De remarcat că anchetele au fost făcute numai din cauză că jandarmii și-au însușit obiecte de valoare sau bani de la evreii pe care i-au omorât, nepredându-le Băncii Naționale Române. Datorită acestei griji pentru bani și bijuterii ne-au rămas documente privind înecarea a mii de evrei în Nistru la sfârșitul lunii iulie și în luna august<sup>30</sup>.

Transferarea convoaielor dintr-un loc în altul a creat o problemă suplimentară, pe care Statul Major nu a luat-o în considerare, provocând o reacție furioasă a germanilor: mii de cadavre de evreii erau aruncate peste tot. Acestea marcau căile de rătăcire ale evreilor și atrăgeau atenția țăranilor ucraineni și români; ei se năpusteau asupra lor, pentru a le dezbrăca de haine sau a le smulge dinții de aur, dacă-i găseau.

<sup>24</sup> Pretorul Armatei a III-a către generalul Topor, 13 august 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 46, p. 99-100.

<sup>25</sup> *Idem*, p. 38.

<sup>26</sup> Vezi corespondența cu privire la acest convoi între Cartierul General și marele pretor, între 17 și 23 august. *Idem*, p. 104-106; Vezi și mărturia lui Israel Perikman din Securenii, care a fost în marele convoi de 25.000 de deportați din Ucraina, despre rătăcirile sale de-a lungul Basarabiei și Ucrainei și înapoierea supraviețuitorilor la lagărul Vertujeni și de acolo din nou deportarea în Transnistria, Arhiva Yad Vashem 0-33/1460, p. 7-10 (copie Ancel, *Documents*, VIII, nr. 443, p. 578-579).

<sup>27</sup> Vezi 19.

<sup>28</sup> *Idem*, *Idem*.

<sup>29</sup> Mărturia lui Israel Perikman, p. 9-10, Cei ce însoțeau convoaiele aveau în general grade inferioare, și în această etapă a deportărilor nu se afla nici un ofițer printre ei.

<sup>30</sup> Vezi mărturia Sarei Katz din Milic, din nordul Bucovinei, despre deportarea ei din sat și despre jaf și ucideri de evrei. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 23, p. 67-68; vezi și Raportul pretorului Armatei a III-a către marele pretor, din 11 august 1941, cu privire la executarea a 210 evrei dintr-un convoi de 300, convoiul în care s-a aflat și Sara Katz, *Idem*, nr. 20, p. 65.

Când au fost înființate lagărele, mulți evrei aduși acolo erau deja epuizați, bolnavi și în pragul nebuniei. Situația celor ajunși în lagărul Vertujeni, de exemplu, era, după afirmațiile comandantului lui, „de plâns, deoarece fuseseră purtați pe arșița lunii august din loc în loc, zile de-a rândul... mureau mulți zilnic. Sistemul de deplasări nesfârșite a internaților evrei a fost cea mai mare calamitate a acestor timpuri”, a afirmat comandantul lagărului în fața tribunalului în anul 1945<sup>31</sup>. Această metodă a fost inventată în România, și a precedat cu câțiva ani marșurile morții concepute de naziști. Numărul evreilor care au murit în marșurile morții dirijate de români se apreciază la câteva zeci de mii.

În concluzie, lagărele și ghetourile au fost înființate în urma eșecului deportării pripite a supraviețuitorilor primului val de „curățire a terenului”. A fost, deci, o soluție temporară, neplanificată și provenea din necesitatea de a opri într-un loc oarecare convoaiele de zeci de mii de oameni forțați să mărșăluiească peste câmpii, paralel cu șoselele principale. Ordinul special pentru înființarea lor a fost dat la 8 august și cuprindea și regulamentul regimului stabilit pentru aceste locuri de încarcerare și răspunderea asupra lor. Întreținerea evreilor, s-a notat în ordin, „se va face cu fonduri bănești străine” și nu pe contul statului. Bani vor fi colectați de la cei din lagăre, sau dacă nu, unitatea le dă ajutoare. Paza va fi astfel organizată ca nimeni să nu mai umble ci toți să rămână pe locuri în lagărele fixate”<sup>32</sup>.

Lagărele au fost înființate în coordonare cu prefectii, care s-au întors la posturile lor la 25 iulie 1941<sup>33</sup>. Evreii internați au furnizat prefecturilor forță de muncă disponibilă pentru îndepărtarea dărâmăturilor, reorganizarea serviciilor orașenești, refacerea șoselelor și a podurilor, curățirea birourilor publice și în diverse cazuri la spitalele militare. Este adevărat că dispozițiile menționau o răsplată oarecare a muncii, dar, practic, nu s-a plătit nici un ban evreilor, ei neprimind nici măcar hrană. Un anunț verbal a corectat un ordin în scris, și colonelul Mănecuță, comandantul jandarmeriei din Bucovina, a notat, în raportul său, despre situația din lagărele Edineț și Vertujeni din ajunul deportării: „Verbal telefonic mi s-a comunicat că statul nu dă bani pentru hrana lor”<sup>34</sup>.

Exploatarea evreilor prin muncă obligatorie ar fi trebuit „să asigure hrana lor”, și dacă n-ar fi fost suficientă, deportații înșiși trebuiau „să cumpere alimente din banii lor”. Dar banii și obiectele de valoare pe care le aveau le-au fost confiscate, în cea mai mare parte, de către delegații Băncii Naționale Române în favoarea statului sau au fost jefuite de jandarmii și de soldații care-i păzeau.

Paralel cu acest ordin, Armata a III-a a dat o dispoziție inspectoratelor de jandarmerie prin care lagărele „sunt subordonate armatei” și, în felul acesta, a creat o dualitate de comandă care a complicat și mai mult situația (jandarmeria era subordonată Ministerului de Interne de la București). Coordonarea cu pretorii, care, de fapt, erau reprezentanții armatei în administrația civilă, a încurcat și venirea la fața locului a trimișilor Cartierului General din București<sup>35</sup>. Acești delegați, care au sosit probabil în luna august, urmau să supravegheze deportarea, dar, după obiceiul lor, s-au amestecat în toate. Jandarmeria și autoritățile civile au eșuat în organizarea lagărelor și existența unor mari concentrări de oameni înfometate și bolnavi împiedica revenirea vieții la normal.

În câteva dintre lagăre au izbucnit epidemii. Numeroasele cadavre, care se adunau în lagăre și în afara lor, răspândeau duhoare. Țăranii năvăleau spre gardurile de sârmă ghimpată încercând să schimbe alimente cu haine sau obiecte de valoare; exista pericolul împrăstierii epidemiilor. Comandantul jandarmeriei din Bucovina a raportat generalului Topor că, în ciuda tuturor eforturilor depuse de autoritățile locale și de jandarmerie, nu se poate asigura hrana și, în general, „nu se poate face față nevoilor, în raport cu numărul lor atât de mare, îngrămădiți în acea regiune”. Mulți dintre ei, a subliniat Mănecuță, sunt lipsiți de toate și sunt pe cale să

<sup>31</sup> Fragment din mărturia primului comandant al lagărului Vertujeni, colonelul Constantinescu, la Tribunalul Poporului în anul 1945, *Idem*, nr. 78, p. 120.

<sup>32</sup> *Idem*, nr. 45, p. 98-99.

<sup>33</sup> Guvernământul Basarabiei, *Basarabia dezrobită, Drepturi istorice, Nelegiuiri bolșevice, Înfăptuiri românești*, [Chișinău], iulie 1942, p. 148.

<sup>34</sup> Inspectoratul de jandarmi din Bucovina către guvernatorul Bucovinei, 11 septembrie 1941. Din: Anel, *Documents*, V, nr. 71, p. 82-83; Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 77, p. 118-119.

<sup>35</sup> *Cartea Neagră, Idem*.

moară. De asemenea, se atrăgea atenția asupra pericolului epidemiilor<sup>36</sup>. În instrucțiunile pentru înființarea lagărelor statul s-a eschivat de la acordarea de ajutor medical; se nota numai faptul că medicii evrei închiși și ei în lagăre vor avea această grijă.

De la 10 iulie și până la sfârșitul lunii august au fost înființate patru lagăre și două ghetouri mari și câteva lagăre și ghetouri mici, în localități golite de locuitorii lor evrei, în așteptarea începutului deportării „organizate”, în Transnistria, locuitorii lor fuseseră transportați în lagărele mari. La 31 august s-a terminat încarcerarea evreilor în lagăre, pe tot întinsul Basarabiei și nordului Bucovinei și în ghetoul din Chișinău. În octombrie a fost înființat ghetoul de la Cernăuți. Paza în lagăre și ghetouri a fost în întregime în mâinile jandarmilor și polițiștilor români (jandarmii în sate și polițiștii în orașe) și în mâinile soldaților români (la Soroca și Chișinău). Iată, în continuare, amănunte cu privire la lagărele principale:

#### Lagăre și ghetouri în Basarabia, septembrie 1941<sup>37</sup>

Numele lagărului	Numărul evreilor 1.9.1941	Legiunea de jandarmi responsabilă	Unitățile care au păzit lagărul	Începutul și sfârșitul deportărilor	Observații
Securenii	10.356 <sup>38</sup>	Hotin	Compania 60 poliție	2.10-8.11	Inclusiv evreii din lagărele <sup>39</sup> Bârnova (3.000) și Brebeni (2.000)
Edineț	11.762 <sup>40</sup>	Hotin	La început soldații și premilitari ai companiei 60 poliție	11.10-15.10	-
Limbenii Noi	2.634	Bălți	Legiunea de jandarmi Bălți		Au fost transferați în lagărul Mărculești 28.9.1941
Rășcani	3.072	Bălți	Legiunea de jandarmi Bălți		”
Răuțel	3.253	Bălți	Legiunea de jandarmi Bălți		”
Vertujeni	22.969	Soroca	Pluton de soldați	16.9-8.10	Inclusiv 1.600 de evrei transferați din lagărul Alexandru cel Bun la 19 august și 5.500 de evrei transferați din lagărul Rublenița la 10 și 20 august
Mărculești	11.000	Soroca	Legiunea de jandarmi Soroca	20.10-10.11	
Ghetoul Chișinău <sup>41</sup>	11.252	Chișinău	Compania de poliție 10, compania de soldați din regimentul 50. compania de soldați din	8.10-31.10	

<sup>36</sup> Raport telefonic al inspectorului general al jandarmeriei din Bucovina, 10 august 1941. *Idem*, nr. 49.

<sup>37</sup> Datele din acest tabel au fost culese din dările de seamă și tabelele predate de comandamentele jandarmeriei marelui pretor Topor sau de către marele pretor Ministerului de Interne; *Cartea Neagră*, III, p. 41, 61, 85, 88, 113, 115; Ancel, *Documents*, V, p. 52, 99, 131-133; X, p. 100-102, 138.

<sup>38</sup> După numărătoarea făcută de jandarmi, au fost găsiți 10.201 evrei. Autoritățile orașului au recenzat, după aceea, numai 8.302. *Cartea Neagră*, III, p. 115.

<sup>39</sup> După numărătoarea din 10.8.1941; *Cartea Neagră*, III, p. 101.

<sup>40</sup> Jandarmii au găsit 12.248 evrei. Serviciul sanitar al armatei a găsit numai 11.224. *Idem*, p. 114.

<sup>41</sup> *Idem*, p. 105-106.

Numele lagărului	Numărul evreilor 1.9.1941	Legiunea de jandarmi responsabilă	Unitățile care au păzit lagărul	Începutul și sfârșitul deportărilor	Observații
Ghetouri și lagăre mici din sudul Basarabiei: Ismail, Cahul, Chilia, Bolgrad	5.000	După regiune	regimentul 68, compania de poliție nr. 23 Jandarmi din legiunile din județe	23.10.1941 Au fost deportați prin Tiraspol la lagărul morții Bogdanovka de pe Bug	
Total	72.339				72.625 după numărătoarea Institutului Central de Statistică cu ajutorul armatei române

Pe teritoriul Basarabiei au trăit, după datele recensământului general din anul 1930, 206.958 de evrei. Numărul lor a crescut în anul 1940 cu cel puțin 30.000, în urma evacuărilor din România după ultimatumul sovietic. Rezultă, deci, că între iulie și septembrie 1941 au dispărut din această regiune cel puțin 134.500 de evrei.

Trecerea lagărelor sub controlul armatei nu a dus la îmbunătățirea vieții deținuților. Prefectul județului Bălți, colonelul Ion Hanciu, a subliniat acest fapt într-o adresă către guvernatorul Basarabiei la 11 septembrie. Evreii din județ erau închiși în lagăre improvizate, „în păduri, în clădiri dărămate ale conacelor”. Cartierul evreiesc din Bălți era în întregime distrus de bombardamente și incendii. Prefectul a adăugat: „Organele Marelui Stat Major ne plimbă de la o zi la alta cu soluționarea. În situația de cazare de astăzi, mor zilnic în lagăre, iar pentru cei rămași, epidemiile se vor naște, oricât de mare ar fi lupta combaterii lor. A hrăni mai departe cifra de aproape zece mii de evrei, recte populația unui oraș de provincie, devine cu totul imposibil”<sup>42</sup>.

Delegatul principal al Cartierului General în Basarabia era colonelul Palade. Misiunea lui a fost să organizeze campania de deportare și s-o supravegheze. Cartierul General era cel care a stabilit amplasamentul lagărelor și a îndreptat convoaiele către lagăre. Până atunci, Palade stătuse în fruntea Biroului Statistic al armatei din Iași (denumirea departamentului de informații al armatei). El a supravegheat acțiunea de deportare prin Atachi, între 5 și 10 octombrie, și apoi a predat funcția adjunctului său, căpitanul Titus Popescu. Și Marele Stat Major și-a trimis un reprezentant să supravegheze campania, pe maiorul Tarlet<sup>43</sup>.

Delegații Cartierului General erau ștafete care au predat ordinele privind asasinarea și jaful. Comandantul companiei 60 poliție, care a supravegheat deportarea la Atachi, a primit un ordin verbal să confişte obiectele de valoare ale evreilor. Când a cerut un ordin în scris, căpitanul Popescu i-a răspuns: „în acest domeniu nu se lucrează cu documente în scris”<sup>44</sup>. Se pare că principalul scop al eludării ordinelor în scris era de a ține secretă amploarea bunurilor luate de la evrei, pentru a nu se crea vreodată necesitatea de a le înapoia. Marea aviditate a militarilor, jandarmilor, polițiștilor și a Băncii Naționale, care au confiscat majoritatea bunurilor pentru ei și în folosul lor, a provocat denunțuri și anchete oficiale; anchetele au dezvăluit metoda de jaf, consemnând pe veci acest ordin și altele, care ar fi trebuit să rămână secrete.

<sup>42</sup> Prefectul de Bălți despre condițiile grele în care sunt menținuți evreii din județ și despre neglijența reprezentanților Statului Major, 11 septembrie 1941. Din: Ancel, *Documents*, X, nr. 93, p. 95.

<sup>43</sup> Notă a unui agent al jandarmeriei la Atachi din 11 noiembrie 1941. *Idem*, V, nr. 110, p. 170; lista comandanților care au condus acțiunea de deportare. Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 19.

<sup>44</sup> Declarația locotenentului Roșca, comandantul companiei 60 poliție, 5 noiembrie 1941, din: Ancel, *Documents*, V, nr. 104, p. 144; vezi și 38.

În alt domeniu referitor la bunuri evreiești, Statul Major a obținut rezultate bune: la 19 august, el a ordonat serviciului marelui pretor să organizeze un inventar al bunurilor imobile rămase în satele și târgurile în care au locuit numai evrei<sup>45</sup>.

Inventarul a fost făcut în colaborare cu trimiși ai Institutului Central de Statistică, care au circulat atunci prin Basarabia și au numărat, cu ajutorul autorităților militare și al jandarmeriei, evreii rămași în viață. Datele n-au fost publicate niciodată, deoarece constituiau o dovadă de vinovăție privind proporțiile și răspunderea pentru asasinările în masă și ar fi confirmat că, la 1 septembrie 1941, mai trăiau încă 126.494 de evrei în Basarabia și în nordul Bucovinei. Rezultatele recensământului au devenit cunoscute în anul 1945, în pregătirea proceselor criminalilor de război români, și au fost publicate de către secțiunea din România a Congresului Mondial Evreiesc. Conform acestor date, se aflau atunci 72.625 de evrei pe întreaga suprafață a Basarabiei (din 206.958 după recensământul din 1930), și 53.809 (din 69.144) în nordul Bucovinei. Cei din urmă erau concentrați în două locuri: 49.497 în Cernăuți și 4.312 în lagărul Storojineț. Toți evreii din satele și târgurile din nordul Bucovinei au fost uciși sau au fost deportați în lagărele din Basarabia. În afară de aceștia trăiau, atunci, în sudul Bucovinei, 21.000 de evrei<sup>46</sup>. Inițiativa de a organiza numărătoarea evreilor a aparținut Conducătorului. El a condus deportarea ca pe o acțiune militară și, de aceea, a cerut întotdeauna date exacte, tabele și statistici, mergând, uneori, până la ținerea la zi a situației<sup>47</sup>. Slăbiciunea lui Antonescu pentru tabele și statistici era cunoscută încă de pe vremea când era ofițer de Stat Major în primul război mondial. El n-a dat niciodată crezare statisticilor oficiale; de aici a rezultat dispoziția de a efectua numărătoarea în lagăre, sub controlul jandarmilor și polițiștilor. Aceste date urmau să folosească Marelui Stat Major ca bază pentru planificarea deportării. Așa, de pildă, guvernatorul Basarabiei s-a infuriat când i s-a raportat că pot fi mituiți soldații și polițiștii care păzeau ghetoul din Chișinău. Guvernatorul Voiculescu accentua, în raportul trimis lui Antonescu, că a luat o serie de măsuri „ca să nu ne găsim [din nou] inundați de evrei” și a subliniat faptul că a fost nevoit să intervină, întrucât s-au creat circumstanțe „care nu se încadrau în ideile dv., în privința problemei evreiești”. Aceste păreri au fost comunicate, după cum am arătat, verbal, într-o convorbire între patru ochi, înainte de plecarea lui Voiculescu în Basarabia<sup>48</sup>.

### *Deportarea în Transnistria*

La sfârșitul lui august 1941, Voiculescu a comunicat presei că „problema evreiască a fost rezolvată în Basarabia. În satele basarabeane astăzi nu mai este nici un evreu iar în orașe, pentru evreii care au mai rămas, s-au înființat ghetouri”<sup>49</sup>. Prima fază, sub comanda lui Antonescu, a fost executată în întregime în Basarabia și în nordul Bucovinei. Circa 100.000 de evrei au fost omorâți în cadrul ordinului de „curățire a terenului” și circa 30.000-40.000 au fugit, dar majoritatea au fost reîntorși în Basarabia și soarta lor a fost asemănătoare cu cea a deportaților. Supraviețuitorii acestui val au fost concentrați în nordul Bucovinei, în câteva ghetouri improvizate la Lujeni, Văscăuți, Vijnița, Storojineț ș.a. Parte au fost transferați, după un timp scurt, în două lagăre mari, Storojineț și Văscăuți, dar majoritatea au fost strânși în convoaie și trimiși spre nordul Basarabiei și, de acolo, în direcția Nistrului. Aceste deportări

<sup>45</sup> Vezi culegerea de documente cu privire la bunurile evreiești din satele din Basarabia în Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 62-64, p. 107-108. Vezi și raportul cu privire la situația clădirilor, grădinilor, terenurilor agricole și întreprinderilor industriale care au rămas de la evrei, pregătit de Ancel, *Documents*, V, nr. 70, p. 75-81.

<sup>46</sup> Congresul Mondial Evreiesc, Secțiunea din România, „Populația evreiască în cifre”, „Memento statistic”, București, 1945, p. 37-39. Vezi rezultatele numărătorii în: J. Ancel, *The Rumanian Way of Solving the Jewish Problem in Bessarabia and Bukovina, June – July 1941*, Yad Vashem Studies, XIX, 1988, p. 231, județele Cernăuți, Storojineț și parte din județul Rădăuți.

<sup>47</sup> Stenograma ședinței guvernului din 29 octombrie 1940. Arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român. Colecția 103, dosar 8212; în paralel, Mihai Antonescu a ordonat, la începutul lui august, Ministerului de Interne, prin intermediul SSI-ului, să i se prezinte „date cu privire la numărul evreilor închiși în lagăre”, și ca urmare s-a făcut o numărătoare generală a evreilor în lagăre și ghetouri la 1 septembrie 1941. Vezi Ancel, *Documents*, X, nr. 30, p. 86.

<sup>48</sup> Darea de seamă a lui Voiculescu, p. 138.

<sup>49</sup> „Curentul”, 27.8.1941, aprecieri cu privire la numărul evreilor care au fost omorâți în prima etapă în Bucovina, vezi mărturia unui drept al popoarelor, primarul orașului Cernăuți, Traian Popovici, în: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 100, p. 182; după aprecierea lui trăiau în Bucovina de nord, în anul 1941, la recuperarea ei de către armata română, 70.000 de evrei.

au început la mijlocul lunii iulie. Însemnările rabinului Horovitz din Banila pe Siret au rezumat tragedia evreilor din târgurile și satele din nordul Bucovinei<sup>50</sup>.

La sfârșitul lui august 1941 s-a întrunit la Tighina, orașel românesc pe malul Nistrului, (rușii îl numeau Bender), o ședință specială sub conducerea lui Ion Antonescu și cu participarea guvernatorului Basarabiei, Voiculescu, a guvernatorului Bucovinei, Corneliu Calotescu, și a lui Gheorghe Alexianu, noul guvernator al teritoriului cucerit de români în Ucraina, între Nistru și Bug, care a primit numele de „Transnistria”. În afară de Odessa și de împrejurimile ei, tot teritoriul Transnistriei era, atunci, sub ocupația germană și română. Hitler i-a promis acest teritoriu lui Antonescu, ca recompensă pentru participarea României la război.

Grija pentru planificarea și executarea perfectă a campaniei de deportare trebuie înțeleasă și pe fondul criticii, făcută de diversele unități ale *Einsatzgruppe*, privind anumite aspecte ale acțiunii românești împotriva evreilor: lipsă de organizare, neglijența în păstrarea secretului și neîngroparea victimelor, corupția, violuri etc. Nemulțumirea și-a găsit expresia în dările de seamă periodice ale comandanților *Einsatzgruppe*. Oficiul Central de Securitate al Reichului (RSHA) nota în raportul din 14 august că soluția problemei evreiești în zona dintre Nistru și Nipru „se afla în mâini necorespunzătoare”, fapt care dovedește că românii urmau să răspundă și de soluționarea problemei evreiești de peste Bug<sup>51</sup>.

Voiculescu a rezumat evenimentul de la Tighina: „am primit indicațiuni precise de felul în care urmează să se execute operațiunea trimerii evreilor pe Bug”. Guvernatorul a compus această dare de seamă pentru a sublinia aportul său la punerea în practică a politicii Conducătorului în Basarabia, precum și pentru a se război cu autoritățile militare care i-au redus prerogativele. Antonescu a stabilit în această ședință, consacrată în special problemei evreiești, că Marele Cartier General va răspunde de executarea campaniei de deportare, prin generalul Topor. Faptul că Voiculescu nu a notat comunicarea Conducătorului despre hotărârea de a-i deporta pe evrei dovedește că despre acest subiect s-a mai discutat înainte. Bazându-se pe ordinele verbale ale lui Antonescu, s-au întocmit dispoziții în scris „care urmăreau ca operațiunea evacuării să fie făcută în cele mai bune condițiuni”<sup>52</sup>.

Dispozițiile stabileau că deportarea evreilor se va face fără formalități administrative; în conformitate cu acestea, nu s-au făcut nici un fel de liste nominale ale deportaților, ci s-a respectat numai împărțirea „în grupe strict numerice”. Delegatul Statului Major, maiorul Tarlef, a adus ordinul verbal „să se ridice de la evrei orice act s-ar afla asupra lor”. Nici în Transnistria nu s-au făcut liste nominale și evreii au ajuns acolo fără identitate și fără acte; ele fuseseră confiscate. Al doilea ordin dat de Marele Cartier General a fost comunicat, de către colonelul Palade, ofițerilor de jandarmi responsabili cu transferarea convoaielor din lagăre și până la Nistru și era scurt și limpede: „Din ordinul Marelui Cartier General, evreii care nu se vor putea ține de convoaie, fie din neputință, fie din boală, să fie executați”<sup>53</sup>.

Comandantul legiunii de jandarmi Hotin, Drăgulescu, a transmis un ordin verbal locotenentului Augustin Roșca, aflat la comanda evacuării evreilor din lagărele Secureni și Edineț: cu două zile înaintea de ieșirea fiecărui convoi, să trimită un jandarm originar de prin partea locului, care să aibă grijă, cu ajutorul posturilor de jandarmi de-a lungul traseului de deportare și cu ajutorul tinerilor premilitari, „să facă din 10 în 10 kilometri câte o groapă pentru circa 100 persoane, unde vor fi adunați cei care n-au putut ține pasul cu cei din convoi: să fie împușcați și înhumați”.

Raportul oficial care notează acest ordin nu a avut ca scop să lămurească soarta evreilor și felul în care a decurs deportarea. „Neregulile” se refereau, în ghetoul din Chișinău, la îmbogățirea rapidă și neexplicabilă a unor militari. Aceste fapte au provocat furia Conducătorului și el a ordonat numirea unei comisii în frunte cu un general care să ancheteze

<sup>50</sup> Fragmente din jurnalul rabinului Mordehai Horovitz, depoziție în anul 1945, au fost prezentate Tribunalului Poporului din București (rabinul a dat mărturie și la Yad Vashem în anul 1960, 03 – 1540) din: Ancel, *Documents*, VI, nr. 12, p. 145-153.

<sup>51</sup> *Ereignismeldung* Ud SSR no. 52 (dare de seamă operațională a *Einsatzgruppe* D), din documentele de la Nürnberg NO. 4590.

<sup>52</sup> Dare de seamă a lui Voiculescu, nr. 139.

<sup>53</sup> Raport de anchetă nr. 2 al Comisiunii instituite conform ordinului d-lui Mareșal Ion Antonescu, Conducătorul Statului, pentru cercetarea neregulilor de la ghetoul din Chișinău, în decembrie 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 19, p. 62-63 (copie în Ancel, *Documents*, V, nr. 124, p. 193); sursa – Arhiva Chișinău, 106 – 1 – 69, p. 48-55.

afacerea din punct de vedere al pierderilor provocate trezoreriei statului. Această comisie, după obiceiul birocrăției militare române, a consemnat toate ordinele, inclusiv cele date verbal, și le-a adunat într-un raport care urma să rămână secret. Raportul nota faptul că ultimul ordin a avut consecințe nedorite: din cauza procedurii urmate, pentru facerea gropilor și executarea înhumărilor, au luat cunoștință de evenimentele care urmau să se întâmple țărani din satele de pe traseu, care așteptau pe la margini de drumuri, prin porumb și diferite ascunzișuri, execuțiile, pentru a se arunca apoi asupra cadavrelor și a le jefui.

Locotenentul Roșca, la comanda convoaielor de deportați, a spus că pregătirile pentru deportare și, mai ales, executarea ordinelor date l-au cutremurat pe el și pe ostașii săi, producându-le momente așa de dramatice încât cei care au luat parte vor purta multă vreme impresiile din acele împrejurări<sup>54</sup>.

Statul Major al armatei române a planificat campania de deportare și a controlat-o prin intermediul delegaților și al marelui pretor. La dispoziția Statului Major au stat diferitele unități ale armatei; Ministerul de Interne, pretoratul și jandarmeria și, după nevoie, și guvernatorii Basarabiei, Bucovinei și Transnistriei. Ordinele în scris au fost date de către Ion Antonescu șefului Marelui Stat Major, care le-a comunicat marelui pretor, și generalul Topor le-a transmis inspectoratelor de jandarmi. Acestea au pus la dispoziția campaniei jandarmi și polițiști, iar serviciul marelui pretor a completat lipsurile în oameni cu soldați din Armata a III-a. Inspectorii generali ai jandarmeriei din provincii au emis și ei dispoziții cu privire la deportare, care au corespuns dispozițiilor generale. Așa, de pildă, Voiculescu a publicat „Instrucțiuni relative la evacuarea evreilor din lagărul Vertujeni-Soroca”, prin care a stabilit condițiile deportării, numărul evreilor din fiecare convoi precum și ritmul de marș zilnic, a numit comandanții transporturilor și a stabilit coordonarea cu prefecturile; toate acestea, „în conformitate cu ordinul d-lui general mare pretor, cum se arată în dispoziții<sup>55</sup>. Campania de deportare cerea participarea conducerii căilor ferate și a Ministerului Transporturilor, întrucât o parte din deportați au fost transportați cu trenuri până la Atachi sau Mărculești. Și conducerea căilor ferate a fost subordonată Statului Major, din cauza necesităților de război.

La 30 august s-a semnat, la Tighina, „Înțelegerea asupra siguranței, administrației și exploatarea economică a teritoriului între Nistru și Bug (Transnistria) și Bug-Nipru”. Înțelegerea a fost semnată de reprezentantul Statului Major român, generalul Nicolae Tătăreanu, și de reprezentantul *Wehrmachtului*, generalul Arthur Hauffe. Paragraful 7 din înțelegere se referă la soarta evreilor din lagărele și ghetourile din Basarabia și Bucovina și a evreilor localnici din Transnistria: „Evacuarea evreilor peste Bug nu este posibilă în prezent. Ei trebuie deci să fie concentrați în tabere de muncă și întrebuințați la lucru, până când, după terminarea operațiunilor, evacuarea lor spre est va fi posibilă<sup>56</sup>. Înțelegerea confirma, deci, faptul că românii urmau, de la început, să răspundă și de rezolvarea problemei evreiești peste Bug, și că scopul lor final era „să curețe” și Transnistria de evrei.

Înțelegerea a pus capăt disputei între cele două armate cu privire la dreptul românilor de a-i deporta pe evreii din Basarabia și din Bucovina, recunoscându-li-se dreptul de a folosi Transnistria ca un mare lagăr de concentrare. Au precedat-o tratative între Mihai Antonescu și delegații Ministerului de Externe german, despre care nu cunoaștem nimic, în afară de aluziile lui Mihai Antonescu cu un an mai târziu. Delegații RSHA au menționat, cum am arătat înainte, că soluționarea problemei evreiești între Nistru și Nipru a fost dată „în mâini necorespunzătoare”. În schimb, Hitler a fost foarte mulțumit de felul în care Antonescu trata problema evreiască și, la 19 august 1941, cu câteva zile înainte de semnarea înțelegerii de la Tighina, i-a spus lui Goebbels: „În ceea ce privește problema evreiască, se poate stabili acum că un om ca Antonescu acționează în acest domeniu într-un mod mai extremist decât am făcut-o noi până acum<sup>57</sup>”.

Data începerii deportărilor a fost fixată de Antonescu, la întâlnirea cu guvernatorii, pentru 15 septembrie. Topor a încercat să devanseze data, la 6 septembrie, în punctele de trecere de la sud de Atachi, dar nu a reușit, din motive logistice, s-o și realizeze, fiindcă

<sup>54</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 64-65.

<sup>55</sup> Instrucțiuni cu privire la deportarea evreilor din lagărul Vertujeni, 11 septembrie 1941, *idem*, nr. 80, p. 123-124.

<sup>56</sup> Documentele de la Nürnberg, PS – 3319.

<sup>57</sup> Joseph Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, Band 4, piper, München, Zürich 1952, p. 1059-1060.

Nistrul s-a revărsat în urma unor ploii puternice. El a ordonat: „fixați itinerariile și pregătiți plutoanele de jandarmi în așa fel ca în dimineața de 6 septembrie să poată începe transferările... Grupele vor fi de câte 1000 de persoane”<sup>58</sup>. Înaintea începerii deportărilor și având în vedere că această campanie a fost condusă ca o acțiune militară, M.St.M. i-a cerut lui Topor să-i raporteze de urgență despre „situația exactă a tuturor lagărelor de evrei sau ghetouri aflate în Basarabia și Bucovina”, inclusiv numărul evreilor și unitățile de pază<sup>59</sup>. Topor a primit ordinul la 4 septembrie. În aceeași zi, el s-a prezentat la Cartierul General (care era instalat, cum am arătat, într-un vagon special de tren, unde se afla și Antonescu), cu date despre amplasamentul lagărelor, numărul evreilor deținuți în ele și unitățile care-i păzesc. Aceste date dovedeau că nici un soldat german nu era amestecat în problemele lagărelor și că totul era o chestiune internă românească.

Deportările au început la 16 septembrie. Lagărul Vertujeni a fost primul gata pentru acțiune, așa cum a raportat comandantul jandarmeriei din Basarabia, generalului Topor<sup>60</sup>.

Planificatorii deportării dispuneau de câteva puncte de trecere peste Nistru. În partea cea mai de nord a graniței exista podul bombardat de la Hotin, însă celălalt capăt al podului se afla pe teritoriul ocupat de germani în Polonia și, de aceea, acest plan a fost respins. Punctele de tranzit alese, de la nord spre sud, erau:

*Atachi – Moghilev-Podolsk*. Podul era bombardat. Trecerea s-a făcut pe pontoane improvizate. Ulterior s-a construit un pod nou și larg.

*Cosăuți – Iampol*. Pod de pontoane al armatei române.

*Rezina – Râbnița*.

*Tighina – Tiraspol*. Podul era bombardat. Trecerea s-a făcut pe un pod provizoriu. Ulterior s-a construit un pod larg, pe care trecea și o linie ferată.

*Olănești – Iasca*.

Majoritatea evreilor au fost deportați prin primele trei puncte și, îndeosebi, prin Atachi. Deținuții din lagărul Vertujeni au fost deportați în grupuri de 1.600, fiecare prin două puncte de trecere, Cosăuți și Rezina, în convoaie care au plecat o dată la două zile. La 2 octombrie a început deportarea evreilor din lagărul Secureni, prin cele două puncte de trecere, despărțind familia după bunul-plac al jandarmilor. Parte dintre evreii din cele două lagăre menționate au fost siliți să continue drumul pe jos la Atachi, când podul de la Cosăuți nu era disponibil din cauza inundațiilor sau pentru că era ocupat de trecerea soldaților.

La 8 octombrie a plecat primul convoi de deportați din ghetoul Chișinău, mărșăluind spre nord, spre Rezina, prin Orhei. Acțiunea a continuat până la 31 octombrie; atunci au rămas la Chișinău circa 200 de evrei (ei au fost deportați la 20 mai 1942).

La 10 octombrie a început deportarea evreilor din lagărul Edineț. Lagărul din Mărculești s-a golit de deținuți și, la începutul lui octombrie, a devenit lagăr de tranzit pentru evreii din sudul Bucovinei; ei au fost transportați acolo cu trenurile, prin Rezina.

În toate lagărele mureau zilnic sute de evrei (înainte de deportare și în decursul ei), de foame, de sete, de bătăi și de torturi; femeii care opuneau rezistență la viol erau ucise; mulți evrei au fost uciși în timpul perchezițiilor, în încercarea de a găsi asupra lor obiecte de valoare. Cadavre erau răspândite peste tot, încă înainte de plecarea convoaielor spre Nistru, adăugându-li-se cele rămase pe margini de șosele în cursul deportării.

Marele Cartier General a ordonat, în numele lui Antonescu, la 4 octombrie, ca „toți evreii din Bucovina să fie trimiși, în zece zile, la est de Nistru”. Un astfel de ordin nu putea fi executat într-un timp așa de scurt<sup>61</sup>. Totuși, la 9 octombrie, a început deportarea a 21.000 de evrei din sudul Bucovinei, în vagoane de marfă închise și sigilate. Campania s-a terminat după patru zile. Peste o lună, la 31 noiembrie, după cererea expresă a autorităților locale și a unor locuitori, fuseseră păstrați în întreaga regiune 179 de evrei, deoarece fără ei nu puteau fi

<sup>58</sup> Inspectoratul general al jandarmeriei din Basarabia către marele pretor, 11 septembrie 1941; Carp, *Cartea Nagră*, III. P. 122-123; inspectorul general al jandarmeriei din Transnistria, colonelul Broșteanu, către marele pretor, 3 septembrie 1941. *Idem*, p. 117.

<sup>59</sup> Cartierul General către marele pretor, 4 septembrie 1941. *Idem*, p. 117-118.

<sup>60</sup> Instrucțiuni relative la evacuarea evreilor din lagărul Vertujeni-Sorocea, 11 septembrie 1941, *idem*, nr. 80, p. 123-124.

<sup>61</sup> Ordinul Cartierului General, în numele marelui Antonescu, de a deporta toți evreii din Bucovina în Transnistria. *Idem*, nr. 86, p. 143.

puse în funcțiune câteva gatere sau pentru că anumite orașe rămăseseră fără medici. Deportarea evreilor din Cernăuți a început la 12 octombrie, la câteva zile după ce s-a înființat ghetoul din oraș, și a continuat până la 15 octombrie. În acest interval au fost deportați cam 30.000 din cei 50.000 de evrei din Cernăuți. Ordinul de deportare a fost transmis verbal de delegați ai M.St.M.<sup>62</sup>.

La 13 octombrie au fost trecuți peste Nistru evreii concentrați în ghetoul Storojineț. La 6 noiembrie a început deportarea celor din Dorohoi și din județ, circa 12.000. Al doilea val de deportări s-a desfășurat în vara anului 1942. La mijlocul lui decembrie 1941 au trecut Nistrul ultimele convoaie din sudul Bucovinei și din județul Dorohoi și, cu acestea, a luat sfârșit al doilea capitol al Holocaustului evreilor din România.

La 6 octombrie 1941, Antonescu rezuma, în ședința guvernului, desfășurarea acțiunilor de purificare etnică a Basarabiei: „În ceea ce-i privește pe evrei, am luat măsura ca să-i scot definitiv și total din aceste regiuni. Măsura este în curs. Mai am în Basarabia aproximativ 10.000 de evrei, care, în câteva zile, vor fi trecuți peste Nistru, iar dacă circumstanțele vor permite, vor fi trecuți dincolo de Urali”<sup>63</sup>.

Antonescu a amintit munții Urali, după ce Führerul i-a scris că rușii au hotărât să lupte, să reziste pe poziții și să nu fugă în Urali, dar au fost învinși<sup>64</sup>. Date oficiale care comparau numărul evreilor existenți în Basarabia la 11 septembrie 1941 cu al celor ajunși vii la punctele de trecere de peste Nistru, au stabilit că circa 25.000 de evrei „au murit de moarte naturală, au evadat sau au fost împușcați” în decurs de două luni<sup>65</sup>.

În decursul tuturor etapelor deportării s-a desfășurat o acțiune, tot la ordinul lui Ion Antonescu, de confiscare a bunurilor evreiești în favoarea statului, prin intermediul delegaților Băncii Naționale Române (vezi capitolul despre Banca Națională a României).

În realitate, numai o parte din bunuri a ajuns în subsolurile Băncii. Restul a fost jefuit sau confiscat în mod legal dar s-a rătăcit în buzunarele delegaților Băncii, a căzut în mâinile jandarmilor și polițiștilor din lagăre și ghetouri sau a trecut în posesia unor români și ucraineni care s-au năpustit asupra convoaielor, în urma unor înțelegeri cu șefii acestora. Din cauza acestor jafuri și a unor anchete deschise împotriva unora dintre jefuitori – îndeosebi militari, jandarmi și funcționari – ne-au parvenit multe documente despre operațiune și mai ales despre „ordinele secrete”; ele au fost consemnate de cei anchetați pentru a-și justifica faptele. Aceste documente au fost dezvăluite în parte încă în anul 1945 și altă parte este dată la iveală din când în când în arhive, mai ales în cele confiscate de armata sovietică și transferate în fosta Uniune Sovietică.

Probleme concrete care au apărut sporadic în cursul desfășurării deportărilor nu au fost discutate în ședințe de guvern ci în „consiliul de ordine”. Din acest organ au făcut parte, în mod permanent, subsecretarul de stat la Interne, comandantul jandarmeriei însărcinat cu siguranța internă, generalul Vasiliu; șeful Serviciului Special de Informații, SSI, Cristescu; și, mai târziu, ministrul Apărării Naționale, generalul Constantin Pantazi. Unul dintre miniștri a afirmat, în procesul criminalilor de război români din anul 1946, că „asemenea chestiuni [problema deportărilor] nu s-au discutat cu Consiliul de Miniștri în sensul luării de hotărâri sau supunerii unor deliberațiuni”. În această chestiune a hotărât Ion Antonescu singur<sup>66</sup>.

Misiunea lui Mihai Antonescu a fost secundară, întrucât deportările s-au desfășurat ca o acțiune militară, prin intermediul Statului Major. Mihai Antonescu i-a promis lui Filderman și reginei-mamă Elena să facă o selecție a deportaților din Chișinău și Cernăuți și să nu deporteze evrei din anumite categorii, necesari economiei naționale. După câte se pare, i-a mințit, cel puțin în ceea ce-i privește pe evreii din Basarabia. La mijlocul lui noiembrie, el a trimis la Atachi un delegat al său, pe colonelul Constantinescu, pentru a urmări operațiunea deportărilor și a confiscărilor de bunuri evreiești. Comandanții de jandarmi locali nu s-au

<sup>62</sup> Mărturia lui Popovici (vezi 49), p. 171.

<sup>63</sup> *Procesul Marii Trădări Naționale*, București 1946, p. 246 (stenogramele din procesul lui Antonescu și al conducătorilor regimului său; în continuare, „Procesul”): fragment din comunicatul lui Ion Antonescu cu privire la soarta evreilor în ședința din 6 octombrie 1941, din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 87, p. 143.

<sup>64</sup> Scrisoarea lui Hitler către Antonescu din 27 iulie 1941. Din: V. Arimia, I. Ardeleanu și S. Lache (eds). *Antonescu – Hitler, Corespondență și întâlniri inedite (1940-1944)*, București 1991, doc. 21, p. 116.

<sup>65</sup> Raportul Chișinău (vezi 48), p. 61.

<sup>66</sup> *Procesul Marii Trădări Naționale*, p. 134-135, 141.

sinchisit de prezența delegatului lui Mihai Antonescu. Un agent al serviciului de siguranță a notat, în raportul său, că „chiar în ochii d-sale [colonelului Constantinescu] un soldat de la pontonieri a furat căciula din capul unui evreu, însă nu s-a luat nici o măsură”<sup>67</sup>.

Operațiunile de deportare s-au desfășurat, potrivit afirmațiilor comandantului jandarmeriei din Basarabia, „în cea mai perfectă ordine și liniște”<sup>68</sup>. În raportul său rezumativ, Voiculescu a notat, după ce a menționat ordinele primite de la Conducător, că „programul de evacuare a fost executat întocmai – deci a fost bine organizat și s-a desfășurat în mod civilizat”<sup>69</sup>. S-a putut remarca atât la Voiculescu, cât și la alte persoane cu posturi înalte, care s-au ocupat de deportări, nevoia de a sublinia că au acționat spre binele patriei române și că nu și-au murdărit mâinile cu asasinate sau cu jafuri și hoții, ci, din contra, le-au combătut din toate puterile. În realitate, majoritatea erau corupți, ca și subalternii lor; deosebirea a constat în posibilități, în amploarea și în domeniul în care au acționat ca să se îmbogățească. Așa, de exemplu, guvernatorul Basarabiei, care s-a străduit atât de mult să sublinieze în darea sa de seamă către Antonescu că a acționat pentru a dezrădăcina plaga corupției în rândurile comandanților ghetoului din Chișinău, „și-a luat în administrație, din Cernăuți, două camioane cu covoare persane”<sup>70</sup>.

Convoaiele evreilor care se deplasau dintr-un loc în altul în drum spre Nistru erau escortate de un număr foarte mic de jandarmi, polițiști și soldați, care n-ar fi putut să prevină o răzvrătire sau o evadare. În ciuda acestui fapt, niciodată nu s-a raportat despre evadarea unor evrei din convoaie pe teritoriul Basarabiei și Bucovinei și nici mărturiile nu amintesc așa ceva<sup>71</sup>. În convoaiele de deportați era, atunci, o oarecare siguranță; în afara convoaielor îi aștepta pe evrei moartea în chinuri. Lumea creștină din Basarabia și nordul Bucovinei s-a închis complet în fața evreilor.

În contrast cu prima etapă, în care naziștii au exercitat o anumită influență asupra deciziilor lui Antonescu, răspunderea pentru capitolul doi al exterminării evreilor în România îi revine în întregime lui, colaboratorilor săi la putere și armatei române. Deportările au fost inițiate conform unei decizii personale a lui Ion Antonescu, din dorința de a curăți cu totul de evrei teritoriile eliberate. Ministrul de Interne a notat, la 16 octombrie 1943, într-o agendă pregătită privind posibilitățile de a elibera o parte dintre supraviețuitorii din Transnistria, că deportarea a fost motivată de „atitudinea evreilor față de armata română, la retragerea acestora din teritoriile cedate, și de atitudinea lor față de populația română în timpul ocupației U.R.S.S.”<sup>72</sup>. Nici un cuvânt nu a fost pomenit sau scris despre o presiune germană care să fi determinat deportările. Președinția Consiliului de Miniștri a stabilit, într-o dare de seamă elaborată special pentru Antonescu, că deportările din Basarabia și Bucovina s-au făcut „pentru a da o satisfacție simțului de onoare al poporului român”, care a fost lezat de atitudinea evreilor față de armata și cetățenii României<sup>73</sup>. În culmea campaniei de deportare, Ion Antonescu s-a adresat poporului, anunțându-l că este ferm hotărât „a sancționa crimele săvârșite împotriva neamului și oștirii de către evreii din pământurile străbune recucerite” și, cu stilul lui special, a adăugat: „nimeni și nimic nu mă va putea împiedica, atâta timp cât voi trăi, de a împlini opera de purificare”<sup>74</sup>.

În această fază a războiului, Antonescu a planificat nu numai deportarea în Transnistria a evreilor din provinciile eliberate ci și deportarea tuturor evreilor din România – inclusiv a celor din Regat. Guvernatorul Transnistriei, Alexianu, a recunoscut, la procesul său, că în septembrie 1941 „au sosit la Tiraspol (locul de reședință al Guvernământului până la cucerirea Odesei) doi colonei din partea mareșalului Antonescu, ca să organizeze deportarea

<sup>67</sup> Nota unui agent al jandarmeriei la Atachi, 20 noiembrie 1941. Din: Ancel, *Documents*, V, nr. 115, p. 180.

<sup>68</sup> Inspectoratul jandarmeriei din Basarabia către Guvernământul Basarabiei, 1941, *idem*, nr. 44, p. 101.

<sup>69</sup> Darea de seamă a lui Voiculescu, p. 139.

<sup>70</sup> Mărturia lui Popovici (vezi 49), p. 162.

<sup>71</sup> Vezi, de pildă, mărturia lui Șmelke Dechner din Berhomet, județul Storajineț, Arhiva Yad Vashem 0-3/1443, p. 5.

<sup>72</sup> Memorandum al Ministerului de Interne cu privire la „Chestiunea înapoierii în România a evreilor deportați”, 12 octombrie 1943, din: Ancel, *Documents*, IV, nr. 356, p. 666.

<sup>73</sup> Darea de seamă a Președinției Consiliului de Miniștri prezentată lui Antonescu cu privire la intervențiile făcute în favoarea evreilor din Bucovina, 24 ianuarie 1944. *Idem*, X, nr. 131, p. 351.

<sup>74</sup> „Răspunsul d-lui Mareșal Antonescu la scrisoarea profesorului I. Găvănescu”, „Curentul”, 3.11.1941.

evreilor în Transnistria, a celor din Basarabia și Bucovina și mai târziu și a celor din Vechiul Regat”<sup>75</sup>.

### *Lagărul Vertujeni*

Satul evreiesc Vertujeni era situat pe malul românesc al Nistrului, la circa zece kilometri sud de capitala județului Soroca. El fusese întemeiat în 1838, în cadrul politicii țarului de a-i face pe evrei „utili”. În anul 1930 trăiau în satul devenit târg 1.843 de evrei – 91% din populație. Ceilalți nu erau localnici, ci români din Regat, care dețineau diferite funcții în administrația locală. Evreii erau proprietari de pământuri și se ocupau, în majoritate, cu agricultura.

La izbucnirea luptelor, în iunie 1941, o parte dintre evreii târgului și-au înhămat caii la căruțe, și-au luat familiile și au trecut de partea ucraineană a Nistrului. Cei care au ales să rămână pe loc au dispărut fără urme și e de presupus că soarta lor a fost asemănătoare celei a evreilor din Mărculești; Vertujeniul evreiesc a dispărut odată cu ei. Casele au fost jefuite de către țărani și parte dintre ei chiar s-au instalat în ele<sup>76</sup>.

Lagărul a fost instalat, probabil, la 11 august 1941, la marginea satului, pe povârnișul care cobora spre Nistru, și a fost destinat supraviețuitorilor primului val de masacre din județul Soroca. Înființarea lui urma să oprească masacrul deportaților din nordul Bucovinei, cărora germanii nu le-au permis transferarea în Ucraina. La 17 august a intrat în lagăr un lung convoi de circa 13.000 de evrei, alungat, timp de săptămâni, dintr-un loc în altul, interval în care jandarmii și premilitarii și-au bătut joc și i-au torturat, ucigând mulți dintre ei<sup>77</sup>.

La 18 august au fost aduși într-o pădure din apropierea lagărului Vertujeni parte din cei 4.000 de supraviețuitori din târgul Lipcani și la 21 august au fost transferați la Vertujeni în patru convoaie supraviețuitorii închiși în două lagăre mici: Alexandru cel Bun și Rublenița. Unul dintre convoaie număra 1.500 de infirmi, femei și copii mici și a fost adus în căruțe<sup>78</sup>.

Delegatul Statului Major, colonelul Palade, a ordonat la început să fie înghesuiți la Vertujeni și toți evreii găsiți în viață pe teritoriul de sub autoritatea legiunii de jandarmi Bălți; dar sosirea, pe neașteptate, a uriașului convoi de peste Nistru a dezorganizat planul și colonelul a luat legătura cu Statul Major pentru a primi instrucțiuni unde să-i închidă pe evreii din județul Bălți<sup>79</sup>. La 23 august se aflau în lagăr 23.000 de evrei și, în decurs de două săptămâni, numărul lor a crescut la 26.000. Armata și jandarmii transferau acolo, din când în când, evrei prinși pe drumuri care reușiseră să supraviețuiască sau să-și răscumpere viața de la jandarmii care-i arestaseră și nu i-au împușcat pe loc, așa cum erau autorizați s-o facă; amintim că jandarmii au primit mână liberă să împuște orice evreu prins în zone rurale.

Micul lagăr nu putea să-i cuprindă pe toți deținuții săi, din lipsă de apă potabilă; nu le putea asigura un acoperiș. Dar astfel de probleme nu preocupau autoritățile românești. Evreii au fost băgați în „poduri, cotețe, subsoluri, magazii, toate pline până la refuz. Nici o grijă sanitară, mureau 50-60 zilnic, apă foarte puțină, se stătea la rând ore întregi pentru o cană cu apă”<sup>80</sup>. Aceasta era situația când în lagăr se aflau, în primele lui zile, circa 12.000 de evrei; o dată cu sosirea celui de-al doilea transport, de peste Nistru, aflat într-o stare și mai proastă, mortalitatea s-a dublat, ajungând la circa 120 pe zi.

Primul comandant al lagărului a fost colonelul Alexandru Constantinescu. El a fost cutremurat de priveliștea convoaielor: „Ei erau într-o stare de epuizare pentru care nu există cuvinte s-o descrie... Constituiau o îngrămădire nepermisă de ființe omenești... Totul într-o promiscuitate de nedescris, femei, copii, fete, bărbați, oameni bolnavi, oameni în agonie,

<sup>75</sup> *Procesul Marii Trădări Naționale*, p. 144.

<sup>76</sup> La inventarul averilor sătești ale evreilor care s-a desfășurat în întreaga Basarabie s-a constatat că evreii din Vertujeni au posedat 325 de case, 600 de hectare de vie, 350 hectare terenuri agricole cultivate și două mori de făină (Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 65, p. 64).

<sup>77</sup> Cartierul General către marele pretor, 17 august 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 55, p. 104.

<sup>78</sup> *Idem*, p. 83. Vezi și darea de seamă a pretorului Armatei a III-a către marele pretor, 21 august 1941. *Idem*, nr. 58, p. 105-106.

<sup>79</sup> Telegramă secretă a Preturii către Statul Major, 20 august 1941. *Idem*, nr. 59, p. 106; rezultatele numărării evreilor din lagărul Vertujeni de la 25 august 1941, *idem*, nr. 61, p. 107.

<sup>80</sup> Act de acuzare împotriva colonelului Agapie, căpitanului Buradescu și reprezentantului Băncii Naționale a României, Mihăiescu, pentru crime de război comise în lagărele Vertujeni și Mărculești din județul Soroca în lunile septembrie – decembrie 1941. Din: AnceI, *Documents*, VI, nr. 8, p. 117 (în continuare, Act de acuzare împotriva lui Agapie).

femei lăuze și, în plus, fără puțința de a se hrăni... neputându-se garanta nici locul de odihnă pentru fiecare. Consecința: o mortalitate din ce în ce mai mare... chiar în fața [mea] unii își dădeau sufletul, alții leșinau, lăuzele nășteau, toți erau plini de păduchi și bube”<sup>81</sup>.

Acest ofițer a fost mișcat în așa măsură de ceea ce-i vedeau ochii încât a cerut să fie eliberat din funcție și, într-adevăr, a fost eliberat, printre altele, din motivul că era ofițer în rezervă<sup>82</sup>; cazul lui reprezintă o dovadă că sub regimul antonescian era posibil, dacă nu să-i ajuți pe evrei, cel puțin să te abții de la participarea activă la crime împotriva lor.

Înainte de a demisiona, Constantinescu a cerut și a primit de la Comandamentul de etape diverse produse alimentare, ceea ce a ușurat, într-o mică măsură, situația. Tribunalul Poporului a găsit de cuviință să noteze, în 1945: „cu puțină stăruință și înțelegere față de suferințele nemaipomenite ale internaților” se putea ușura viața lor și reduce mortalitatea<sup>83</sup>. La 2 septembrie 1941 a fost numit comandant al lagărului alt ofițer în rezervă, colonelul Vasile Agapie; el a rămas în această funcție până la lichidarea lagărului, la începutul lunii octombrie. O dată cu numirea sa, a încetat orice încercare de a avea grijă de cei internați.

Din acest moment și până la deportare, viața celor 26.000 de evrei a depins de nebunia, cruzimea și poftele a patru români: colonelul Agapie, adjunctul său, căpitanul Rădulescu, căpitanul Buradescu, responsabil cu disciplina, care s-a ocupat, în general, cu confiscarea de obiecte de valoare de la evrei, și delegatul Băncii Naționale, Ion Mihăiescu. Agapie s-a dovedit foarte repede a fi specialist în stoarcerea de bani și bijuterii de la evrei, în afară de jaful comis în numele statului român, care a avut loc în toate lagărele. La o săptămână după numirea sa în post, a trimis la Iași un subordonat de-al său, un rezervist cu gradul de soldat, și magistrat în viața civilă, Petre Nicolau. El s-a adresat Comunității evreiești din Iași, s-a recomandat ca reprezentant al Parchetului (ceea ce nu era adevărat) și, în numele comandantului de la Vertujeni, a cerut ajutor pentru evreii închiși în lagăr, descriind conducătorilor Comunității situația lor grea. Comunitatea din Iași era aproape paralizată după pogromul de la sfârșitul lui iunie 1941, în care au pierit cel puțin cincisprezece mii de evrei. Majoritatea bogătaşilor Comunității fuseseră uciși și, chiar dacă ar fi vrut, Comunitatea nu era în stare să satisfacă nici măcar propriile sale necesități și să întrețină miile de văduve și orfani care rămăseseră lipsiți de toate. Totuși, conducătorii Comunității au efectuat o colectă de bani și au adunat 200.000 de lei (ajutorul Comunității pentru o văduvă de la pogrom era de 70 de lei pe lună) și, de asemenea, s-au adresat și Federației de la București, care a trimis telegrafic 300.000 de lei. Nici un ban din aceste sume n-a ajuns în mâinile comitetului lagărului, care fusese înființat pentru a-i proteja pe cei ce erau în grea suferință. 200.000 de lei au dispărut fără urmă în primele zile; 300.000 de lei au fost predați casierului (român) al lagărului, care a acordat imediat un „împrumut” de 50.000 de lei unuia dintre ofițeri<sup>84</sup>.

A doua inițiativă a lui Agapie se referea la exploatarea forței de muncă și a bunurilor evreiești rămase în sat. El a înființat un atelier de fabricat săpun, utilizând instalațiile unei fabrici de ulei care aparținuse evreilor. Săpunul l-a vândut țăranilor din împrejurimi și toate veniturile i-au revenit lui. De asemenea, a impus o taxă de doi lei oricărui evreu care vroia să schimbe lucruri cu țăranii români, limitând „orele de comerț”<sup>85</sup>. Din cauza lipsei alimentelor elementare, „comerț” însemna năpustirea a mii de oameni disperăți la gardurile lagărului, în încercarea de a schimba o haină sau un obiect oarecare cu țăranii, care știau de nenorocirea abătută asupra evreilor și se înghesuiau în acest loc; se primea, la schimb, puțină hrană și chiar apă de băut. Agapie a impus o taxă de doi lei și țăranilor, pentru aprobarea de a face „comerț” cu evreii.

Jandarmii din lagăr au înțeles ce face comandantul lor spre a se îmbogăți și disciplina lor a scăzut foarte mult. Ei l-au imitat, cerând și ei mită zilnică pentru o scutire de munca obligatorie. Când li s-au epuizat banii, evreii au început să vândă în schimbul alimentelor bijuteriile pe care reușiseră să le ascundă de delegații Băncii Naționale și de ofițerii din lagăr. Comitetul lagărului a încercat să ușureze regimul impus de Agapie, mituindu-l pe adjunctul

<sup>81</sup> *Idem*, p. 116.

<sup>82</sup> *Idem*, p. 117.

<sup>83</sup> *Idem*, p. 118.

<sup>84</sup> *Idem*, *Idem*; Apelul Federației către Mihai Antonescu, 18 august 1941, *idem*, III, nr. 48, p. 89.

<sup>85</sup> Act de acuzare împotriva lui Agapie, p. 120.

său, Rădulescu, cu o plată săptămânală de 20.000 de lei. Foamea, lipsa apei de băut, traiul sub cerul liber, murdăria și păduchii, cadavrele îngrămădite cu sutele în fiecare zi, violarea femeilor tinere, torturile suferite de mulți pentru a preda bijuterii și ceasuri, maltrătarile jandarmilor de rând – toate acestea au transformat locul într-un „lagăr al groazei”<sup>86</sup>.

Agapie și adjuncții săi aveau o problemă: cum să transfere prada în Regat, fără să fie descoperiți de agenții Siguranței. La punctele de trecere de pe Prut se făcea control de vamă, pentru a se împiedica scoaterea unor astfel de obiecte de valoare, considerate ca „proprietate a statului”. Ofițerii lagărului au împachetat covoarele, hainele și bijuteriile și le-au expediat la București, Inspectoratului general al jandarmeriei, însoțite de jandarmi. După depășirea punctelor de vamă, adresele erau rupte, astfel că pachetele ajungeau la domiciliile expeditorilor<sup>87</sup>.

O dispută în jurul prerogativelor a izbucnit între Agapie și comandantul postului de jandarmi de la Vertujeni, și acesta s-a plâns, în scris, contra lui Agapie. Din acest motiv a avut loc o anchetă la Corpul III al armatei. Mărturiile adunate de ofițerul de instrucție în anul 1942 și depozițiile făcute la procesul comandanților lagărului în anul 1945 stau la baza documentației acestui capitol.

Adjuncții lui Agapie l-au depășit în cruzime. Când Buradescu intra în lagăr, „toți internații fugeau din calea lui, cum se ascund păsările la apropierea uliului. În jurul lui era numai spaimă și teroare; el bătea și înjura”<sup>88</sup>. A inventat jaful-surpriză, atunci când nimeni nu se aștepta, în ultima clipă dinaintea plecării sau când victima încolțită de foame încheia o „tranzacție” cu paznicii; în astfel de ocazii obișnuia să confiște în special bijuteriile pe care evreii le vindeau sergenților. Buradescu, responsabil cu disciplina în lagăr, adjunctul comandantului, Rădulescu, și un alt ofițer alegeau fete frumoase și le duceau la ei acasă, unde ele „șipau și plângeau toată noaptea”, au relatat mai târziu, la anchetă, proprietarii care le închiriaseră locuințe. Tinere evreice s-au sinucis după ce au fost readuse în lagăr. Violarea femeilor și fetelor era un fapt obișnuit și printre jandarmi, care o făceau în prezența familiilor victimelor<sup>89</sup>.

### *Deportarea*

La 10 septembrie, generalul Topor a ordonat începerea deportării din lagăr, în convoaie de câte 1.600 de persoane. Colonelul Meculescu a trimis comandantului lagărului „Instrucțiuni relative la evacuarea evreilor din lagărul Vertujeni-Soroca”<sup>90</sup>.

Paralel cu ordinul oficial, Meculescu a transmis un ordin verbal căpitanului în rezervă Victor Ramadan. Și, prin intermediul lui Ramadan, a trimis „instrucțiunile” în scris lui Agapie, adăugând că este permis să se tragă în deportați „în timpul transferului”<sup>91</sup>. Pentru ca ordinul verbal să aibă acoperire în scris, a adăugat o frază nedeslușită în „instrucțiuni”: „Pentru cei ce nu se vor supune, se va proceda conform normelor cunoscute și stabilite în legile, ordonanțele și D.L. [decrete-lege] în vigoare”. Acest paragraf a fost înțeles corect de ofițerii jandarmi care au comandat convoaiele.

În ajunul deportării, numărul evreilor a scăzut la 22.150; ceea ce înseamnă că aproximativ 4.000 au murit în decurs de o lună și jumătate. Mortalitatea a urcat în această etapă la 200-300 pe zi; deținuții slăbiseră mult din cauza foametei, bolilor și maltrătarilor. Mulți dintre noii născuți și dintre bătrâni au murit.

Meculescu a stabilit că deportarea se va face în două direcții diferite: prin Cosăuți la nord și prin Rezina la sud<sup>92</sup>. Meculescu a trimis un delegat personal, pe locotenent-colonelul Radu Lazăr, să coordoneze cu colonelul Palade logistica legată de deportare și, apoi, pentru a coordona acțiunile pe teren.

<sup>86</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 86.

<sup>87</sup> Act de acuzare împotriva lui Agapie, p. 119-121.

<sup>88</sup> *Idem*, p. 123.

<sup>89</sup> Fragmente alese din actul de acuzare împotriva lui Agapie, Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 78, p. 122.

<sup>90</sup> Instrucțiuni cu privire la evacuarea evreilor din lagărul Vertujeni, *idem*, nr. 80, p. 123.

<sup>91</sup> Act de acuzare împotriva a 19 comandanți, ofițeri și subofițeri ai jandarmeriei din județele Cernăuți, Hotin, Orhei, Cetatea Albă, Ismail și Chișinău acuzați de uciderea în masă a populației evreiești. Din: Ancel, *Documents*, VI, nr. 15, p. 211.

<sup>92</sup> Mărturia lui Israel Perikman, care a fost în lagărul Vertujeni timp de trei luni. Arhiva Yad Vashem 0-3/1460, p. 10-11.

Jandarmii din lagăr, sub comanda unui ofițer, au escortat convoaiele până la Soroca în nord și Mateuți în sud, unde le-au predat jandarmilor legiunilor Soroca și Orhei, a căror misiune era să le însoțească pe ultima porțiune a itinerariului și la traversarea Nistrului. Pe malul opus, convoaiele erau așteptate de jandarmi și ofițeri de la Inspectoratul de jandarmerie din Transnistria. Comandanții convoaielor au primit hărți pe care cele două trasee de deportare erau notate în culori diferite – roșu și albastru. Una din hărți s-a păstrat<sup>93</sup>. Căpitanul Ramadan a comandat traversarea Nistrului la Cosăuți și locotenentul Popoiu la Rezina. „Trecerea se va face fără nici o formalitate” se specifică în Instrucțiuni<sup>94</sup>. Înainte de a părăsi lagărul, se strângeau de la evrei actele personale care erau arse. Apoi, la traversarea fluviului, erau numărați, iar de partea cealaltă „luați în primire și numărați prin lovituri de drug”<sup>95</sup>. La dispoziția celor doi ofițeri care au comandat traversarea se afla un pluton special de jandarmi; aceștia împușcau fără ezitare evreii suspectați că ar opune vreo rezistență. Comandanții legiunilor de jandarmi din ambele lagăre au primit misiunea să se ocupe de „îngroparea morților cu ajutorul locuitorilor și a stabili din timp locurile de cartiruire, la margini de sat, prin șoproane, remize etc., căutând astfel a împiedica epidemiile”<sup>96</sup>.

Ordinele interziceau jefuirea evreilor atât de către escortă cât și de către țărani și stabileau chiar, după caz, împușcarea jefuitorilor, dar această dispoziție nu a fost pusă în aplicare. De cele mai multe ori, jafurile s-au făcut prin înțelegere cu jandarmii însoțitori, care-și primeau partea. În dispoziții se prevedea, de asemenea, că fiecare convoi va fi însoțit de cincizeci de căruțe cu cai pentru transportarea bagajelor și a deportaților care nu puteau să meargă. În realitate, fiecare convoi a avut șase până la opt căruțe, închiriate de la căruțași, la preț ridicat, și cu mită pentru jandarmi și mită și mai mare pentru comandantul lagărului. Agapie a reușit să adune 400.000 de lei de la fiecare convoi, în schimbul promisiunii de a furniza căruțe<sup>97</sup>. Aceste căruțe constituiau pentru jandarmii din escortă ultimul prilej de a-i exploata pe evrei și, de aceea, obișnuiau să promită că femeile gravide, copiii, bolnavii și bătrânii vor putea să călătorească cu ele, dar nu dezvăluiau și că, într-un anumit punct, convoaiele urmau să fie predate altor jandarmi și că aceștia vor stabili noi aranjamente și își vor cere partea. Paza convoaielor era slabă și jandarmii nu i-au împiedicat – și nu puteau să-i împiedice – pe țărani români sau ucraineni să-i atace în drum pe evrei și să-i jefuiască de orice lucru pe care-l mai găseau pe ei sau în boccelele lor. La procesul criminalilor de război, s-a dovedit că Agapie nici măcar n-a comunicat jandarmilor ordinul de a împiedica, fie și cu forța, jaful convoaielor de către țărani.

Convoaiele s-au constituit în mod arbitrar. Multe familii au fost despărțite după bunul-plac al ofițerilor lagărului; această despărțire a fost, în majoritatea cazurilor, definitivă, întrucât convoaiele au fost îndreptate în direcții diferite și nu s-au mai întâlnit. Ritmul de mers de treizeci de kilometri pe zi era păzit cu strictețe. Jandarmii nu au permis nici o oprire, nici măcar pentru a bea apă. Popasul de noapte s-a făcut pe câmp deschis. Actul de acuzare contra comandanților lagărului conchide cu simplitate: „Convoaiele nefericiților deportați, istoviți de foame, de mizerie, de boală, jefuiți, continuau să se scurgă spre «ținutul morții», goniți din urmă de răcnetele și loviturile jandarmilor, până-și găseau odihna cea mai dorită, fie în pădurea Cosăuți, fie în «ținutul morții» dincolo de Nistru”<sup>98</sup>.

Drumul spre sud a fost mai ușor și mai scurt, dar mulți evrei – uneori convoaie întregi – au fost împușcați de jandarmi și rudele lor n-au găsit nici un semn că au trecut Nistrul<sup>99</sup>. Drumul spre nord a fost mai greu, atât din cauza lungimii traseului, cât și a itinerarului. Sute

<sup>93</sup> Harta dată ofițerilor de escortă și în care s-a notat traseul deportării apare în: AnceI, *Documents*, V, nr. 73, p. 87.

<sup>94</sup> Vezi 85, p. 124.

<sup>95</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 88.

<sup>96</sup> Fragmente din actul de acuzare împotriva lui Agapie. *Idem*, p. 124.

<sup>97</sup> Actul de acuzare împotriva lui Agapie, p. 122-129. Amănunte despre această sumă și despre bunurile adunate de Agapie au fost consemnate în ancheta deschisă de Tribunalul militar al Corpului III Armată în anul 1942, cu privire la neregulile petrecute în lagăr, probabil în urma plângerii comandantului postului de jandarmi din Vertujeni, Ioan Oprea. Agapie a trimis acasă 12 ceasuri de aur, 30-40 inele cu briliante, 180-200 de monede suflate cu aur de 5-10 ruble fiecare, 12 inele de aur în valoare de 100 de ruble fiecare, cinci lanțuri de aur de 150 de gr., 3-4 covoare persane, 5-6 covoare de lână, patru blănuri, paltoane de tot felul ș.a. (*Idem*, p. 121).

<sup>98</sup> Din actul de acuzare împotriva lui Agapie. *Idem*, p. 125.

<sup>99</sup> În actul de acuzare împotriva lui Agapie (p. 124) se spune că numai 1.500 din 22.000 de evrei deportați au ajuns de partea cealaltă a Nistrului.

de cadavre ale celor care nu mai avuseseră putere să se târască până la punctul de trecere erau aruncate pe marginile de drum. Popasul de noapte în pădurea Cosăuți, care a continuat uneori câteva zile, s-a transformat într-o capcană a morții pentru pribegii istoviți. Răcoarea naturală de toamnă, ploile și faptul că oamenii erau aproape goi a costat un preț mare de vieți omenești. Mulți nu s-au mai trezit dimineața să-și continue drumul. În pădure era o vale naturală care a devenit un mormânt comun deschis; s-au înălțat, acolo, movile de mii de cadavre, ospăț pentru câini și păsări de pradă. În mai 1942, când prin pădure a trecut ultimul convoi din ghetoul Chișinău, încă se mai putea vedea și simți mormântul deschis. Jandarmii care primeau convoaiele la marginea Sorocăi și la Mateuți erau întotdeauna furioși, deoarece evreii ajungeau la ei fără nimic după ce fuseseră jefuiți de ultimele lor resturi de haine de jandarmii „norocoși” care-i însoțiseră până acolo. Ei își revărsau furia în bătaii, cu ajutorul premilitarilor care le-au fost puși la dispoziție; aceștia deschideau foc cu ușurință și s-au grăbit să împuște pe oricine nu rezista la ritm în ultima parte a marșului pe pământul României. În cursul nopților, jandarmii cei noi și ajutoarele lor scoteau fete din mulțime și abuzau de ele până în zori. În timpul zilei mai reușeau totuși să „câștige” ceva bani prin „vânzarea” unui evreu vreunui țaran. O formulă originală care combina jaful cu omorul a apărut pe drumurile de deportare în Basarabia și, într-un scurt timp, a devenit frecventă în toate convoaiele pedestre. Iat-o: țaranii la pândă se adresau unui jandarm din escortă, indicau un ins căruia-i jinduiau hainele sau pantofii și-i propuneau un preț, în general între o mie și două mii de lei și, după o scurtă tocmeală, jandarmul scotea din convoi evreul ales și-l împușca; țaranul plătea suma convenită și se grăbea să dezbrace cadavrul.

Odată cu începerea deportărilor, Agapie și Buradescu au ordonat evreilor care-și așteptau rândul la deportare să „amenajeze” lagărul. Ei au hotărât să paveze străzile și potecile cu pietre din Nistru și cu monumentele funerare din cimitirul evreiesc și, în acest scop, i-au scos la muncă pe evreii epuizați, inclusiv femeile și copiii. Unul dintre supraviețuitorii a descris munca astfel: „Închipuiți-vă o coloană de oameni cu pietre de 10-15 kg în mână, loviți cu patul armei ca să nu fugă, să dea un randament cât mai mare, goi, fiindcă au fost jefuiți prin toate mijloacele, flămânzi... [bătuți] când erau scoși la lucru, ...în fugă mare trebuia să lucrăm. Atâta bestialitate nici pe timpul construirii piramidelor n-au suferit atâția oameni”<sup>100</sup>. De Anul Nou evreiesc, care a căzut în 24 septembrie 1941, jandarmii i-au scos la muncă tocmai pe rabini și pe cei care semănau a rabini. Ultimul convoi a părăsit lagărul la 8 octombrie. Jandarmii, în frunte cu Agapie, au fost transferați la noul lagăr Mărculești.

După golirea lagărului de locuitorii lui, primarul din Vertujeni, devenit sat exclusiv românesc, a trimis o dare de seamă confidențială pretorului regiunii, în care a descris situația jalnică a satului: pe străzi au fost lăsate cadavre; jandarmii și-au însușit mobilele evreilor, care, de fapt, aparțineau statului. Demersul nu conținea un protest contra încarcerării evreilor, maltratării și asasinării lor, ci împotriva faptului că cei ce conduceau lagărul nu au avut grijă să lase locul curat, și chiar au furat bunurile care trebuiau să rămână în sat, pentru bunăstarea locuitorilor. Cei care au acaparat terenuri agricole erau îndreptățiți, după părerea reclamantului, să primească și mobilele<sup>101</sup>.

### *Lagărul Mărculești*

Lagărul Mărculești a fost înființat de jandarmeria română pentru supraviețuitorii primului val de exterminare din Basarabia și a fost folosit ca lagăr de tranzit pentru convoaiele evreilor aduși de jandarmi din nordul Bucovinei, înainte de transferarea lor în Transnistria. Criteriul alegerii locului era asemănător cu cel de la Vertujeni: localitate evreiască, fără evrei. Mărculeștiul evreiesc, denumit în documente oficiale „Mărculești Colonie”, se afla la o depărtare de un kilometru și jumătate de satul românesc cu același nume, situat lângă Nistru, la 45 de kilometri de capitala județului Soroca și la patru kilometri de linia ferată Bălți-Soldănești, pe atunci ultima stație înainte de Nistru<sup>102</sup>.

<sup>100</sup> Mărturia evreului Marcel Isac citată în actul de acuzare împotriva lui Agapie, p. 123-124.

<sup>101</sup> *Idem*, p. 124.

<sup>102</sup> Vezi monografia târgului în *Pinkas Hakehilot Rumania*, II, p. 365-368.

Mărculești a fost întemeiat în anul 1837 și, până în 1941, toți locuitorii lui erau evrei. La recensământul din 1930 număra 2.319 locuitori. După izbucnirea luptelor, în 1941, la Mărculești s-au refugiat evrei din Bălți, Fălești și din alte locuri, care au fugit de bombardamente, fiind primiți cu brațele deschise. Evacuarea în Ucraina nu a fost posibilă până la 5 iulie, întrucât vechea graniță de pe Nistru a rămas blocată și pe podurile făcute de soldații sovietici nu s-a permis populației locale să fugă în interiorul Ucrainei. Când s-a deschis granița, au plecat în direcția Nistrului câteva familii care aveau cai și căruțe; de asemenea, au plecat pe jos și majoritatea refugiaților și o mică parte din evreii de la Mărculești. La 7 iulie, sute de țărani s-au năpustit asupra localității, înainte de intrarea armatei române, și au început să jefuiască averile evreilor. Ei nu s-au mulțumit cu jaful și au ucis zeci de evrei și au violat femei. De spaima țăranilor, o parte dintre evrei au fugit pe câmp și mulți dintre ei au fost uciși. Puțini au reușit să ajungă la Nistru.

La intrarea armatei române în Mărculești, la 8 iulie, au fost arestați, ca ostatici, 18 evrei dintre notabilii comunității; apoi au fost împușcați. Toți evreii din Mărculești au fost strânși la marginea târgului și un ofițer român a luat obiectele de valoare găsite asupra lor. Bărbații au primit ordin să adâncească șanțurile antitanc pregătite de sovietici. Înainte de a fi împușcați, au fost puși să se dezbrace goi și rânduiți în grupe de câte zece în fața șanțurilor. Întâi au fost împușcați bărbații, apoi, femeile și copiii. Numărul victimelor nu este cunoscut cu precizie, în dările de seamă oficiale el variază între 460 și 1040, inclusiv evreii din Gura Căinari. Masacrul a fost executat de soldații Regimentului 6 Infanterie, sub comanda colonelului Emil Matieș. Acesta a justificat masacrul într-un raport oficial, susținând că a ordonat execuția în masă deoarece regimentul său a fost atacat de armata sovietică și de către civili înarmați<sup>103</sup>.

De fapt, acest regiment cu baza înainte de 1940 la Bălți a vrut să se răzbune pe evrei, deoarece comandantul lui au considerat că au fost înjosiți în timpul retragerii din iunie 1940. Regimentul a început să execute evrei încă de la graniță, pe Prut, și a omorât 311 evrei la Sculeni. Soldații au continuat execuțiile la Gura Căinari, la Mărculești, la Bălți și la Slobozia-Bălți. Principalii autori ai execuțiilor au fost căpitanul Ion Stihî, locotenentul Eugen Mihăilescu și soldatul Ion Epure. Soldatul, măcelar de meserie, avea o plăcere sadică să-și schingiuiască victimele și să le taie diverse organe înainte de a le ucide<sup>104</sup>. Într-o telegramă către superiorii lui din Divizia a 14-a, colonelul Matieș a confirmat că soldații lui au executat „pe acești nemernici”. Execuția a fost condusă de căpitanul Stihî „din ordinul meu și în conformitate cu ordine superioare, date precis în această chestiune”<sup>105</sup>.

Uciderea evreilor din Mărculești a fost descrisă și dintr-un alt unghi, de către colonelul intendent Mandrea Alexandru, șef al serviciului de intențență al Diviziei a 14-a, când a dat o depoziție judecătorului care a pregătit procesul criminalilor de război din Iași. După părerea sa, „cauza principală [a execuției] a fost jefuirea aurului pe care-l aveau asupra lor”, prada fiind împărțită între locotenentul Eugen Mihăilescu și căpitanul Stihî. Mandrea a descris Mărculeștiul a doua zi după masacrul: „În interiorul comunei Mărculești m-am dus să aduc făină și subzistență necesare alimentării trupelor noastre și aici am găsit cadavre de evrei, bărbați și femei, printre care unii cu abdomenul spintecat, iar femeile având bucăți de scânduri în organul genital”<sup>106</sup>.

Nici un evreu dintre cei care au rămas în Mărculești nu s-a salvat de la masacrul, de aceea despre cele întâmplate se știe numai din documente oficiale românești. În târg și în împrejurimi au fost uciși peste o mie de evrei. Sute de cadavre au rămas răspândite în șanțuri, pe străzi, în pivnițe, în poduri și în grădini. Jandarmii care au venit la mijlocul lui august pentru a construi lagărul au ordonat țăranilor din satul românesc Mărculești să acopere cu pământ trupurile, acolo unde se aflau. Ploile care au căzut din abundență în acel an, la sfârșitul verii și toamna, au împrăștiat în multe locuri stratul subțire de pământ și au scos la iveală rămășițe omenești și oseminte. Delegatul Băncii Naționale, Ion Mihăiescu, a descris

<sup>103</sup> Actul de acuzare împotriva criminalilor de război care au comis pogromuri la Iași și asasinatelor de la Mărculești, Gura Căinari și Sculeni. Din: Ancel, *Documents*, VI, nr. 39, p. 410; Raportul comandantului Regimentului 6, colonelul Matieș, către comandantul Diviziei a 14-a, 20 iulie 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, II, nr. 24, p. 73.

<sup>104</sup> Fragment din depoziția locotenentului Petre Guruș, 7 mai 1947, *Idem*, nr. 26, p. 75.

<sup>105</sup> Raportul colonelului Matieș, 31 iulie 1941. *Idem*, nr. 25 b, p. 74.

<sup>106</sup> Actul de acuzare împotriva criminalilor de război din Iași (vezi 98), p. 411-412.

locul în încercarea de a explica Tribunalului, în anul 1945, în ce condiții grele au fost nevoiți, el și colegii săi, să lucreze în lagăr:

„Șoarecii cu miile mișunau pe ulițe și prin case, muștele, în număr cu totul neobișnuit, erau extrem de supărătoare. Din cauza aceasta, somnul era imposibil. Multe dintre obiectele funcționarilor au fost roase de șobolani. Ploile care au început să cadă au făcut imposibilă deplasarea noastră. Noroiul devenise insuportabil. Toți eram murdari, iar posibilități de curățire nu erau. Am rămas nespălați săptămâni... [când] timpul s-a răcit, lemne [pentru încălzit] nu se găseau”<sup>107</sup> ...

În acest loc au fost concentrați, la începutul lui septembrie 1941, circa 11.000 de evrei. În decursul timpului au trecut prin lagăr alți peste zece mii de evrei, deportați din Cernăuți și din împrejurimi și aduși acolo cu trenurile sau pe jos. La 6 septembrie au fost transferați la Mărculești 9.000 de evrei din trei lagăre mici din județul Bălți în vederea deportării: 2.634 din Limbenii Noi, 3.072 din Rășcani și 3.235 din Răuțel<sup>108</sup>.

Dintre cele trei lagăre mici în care au fost deținuți evrei înainte de a fi duși la Mărculești, se cunosc amănunte numai despre lagărul Răuțel. Acesta a fost înființat la ordinul lui Voiculescu, la o distanță de 12 kilometri de orașul Bălți, și au fost închiși în el 2.800 de evrei rămași în viață în județ. Numărul lor a crescut, deoarece zilnic li se adăugau alții, descoperiți pe drumuri sau în ascunzători. Comandantul legiunii de jandarmi Bălți, maiorul Mihai Boulescu, a primit ordin să organizeze paza și controlul și să se îngrijească de hrană. În lipsă de jandarmi, au fost folosiți pentru pază soldați. Evreii au fost deținuți într-o poiană de pădure, sub cerul liber sau în șase barăci mici, în fiecare dintre ele fiind înghesuții câte o sută de oameni. Ei dormeau în șanțuri antitanc acoperite cu frunze. Nu au primit hrană și mortalitatea zilnică s-a ridicat la 50-60 de oameni. În fiecare zi bărbații erau scoși la curățirea dărâmăturilor și la curățenia orașului<sup>109</sup>.

Misiunea principală a lagărului Mărculești a fost să primească convoaiele de evrei gonite dintr-un loc în altul în vederea deportării, prin punctul de trecere Rezina. De la începutul lunii octombrie a servit și ca punct de tranzit în vederea deportării convoaielor de la Cernăuți și din Bucovina de sud prin Rezina. Transporturile din Cernăuți au fost trimise cu trenul la stația Mărculești. De acolo, oamenii au fost duși pe jos la o distanță de patru kilometri și cine a scăpat viu a continuat, apoi, în direcția Nistrului. Din momentul în care s-a decis să se aducă transporturi din Bucovina de sud, Mărculești s-a transformat dintr-un lagăr obișnuit într-un „centru de tortură și jaf”<sup>110</sup>.

La 11 octombrie au ajuns în lagăr supraviețuitorii ghetoului din Storojineț. La 22 octombrie au fost aduși cu trenul supraviețuitorii din județul Cernăuți și, după ei, au sosit trenuri cu evrei din satele îndepărtate din sudul Bucovinei, din județul Rădăuți – în total circa 8.000. După o așteptare de cinci zile și o serie de maltratări fizice și jafuri de bunuri, au fost trimiși, pe jos, la Rezina. Numărul evreilor uciși în lagăr se ridică la multe mii și nu este cunoscut nici un caz de evadare. Atât evadarea cât și răzvrătirea erau posibile, dar nu era unde să fugi.

La Mărculești, ca și la Vertujeni, viața deținuților era la cheremul a trei persoane: comandantul lagărului, Agapie, adjunctul său, Buradescu, și inspectorul Băncii Naționale, Mihăiescu – personalul transferat de la Vertujeni<sup>111</sup>.

Evreii din Cernăuți și din sudul Bucovinei au ajuns la Mărculești în vagoane închise, șaiszeci-șaptezeci de oameni înghesuți în fiecare vagon, după o călătorie de două până la patru zile<sup>112</sup>. La Cernăuți li s-a permis, în general, să ia cu ei pachete cu haine, obiecte casnice și alimente pentru drum și, în unele cazuri, chiar au fost încurajați să le ia. La sosirea la

<sup>107</sup> Actul de acuzare împotriva lui Agapie, p. 125.

<sup>108</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 88. În ceea ce privește lagărul Răuțel au circulat zvonuri că maltrătarile au depășit orice imaginație a universului lagărelor mai ales în primele zile de existență; dar nu au rămas martori care să descrie ce au suferit evreii acolo.

<sup>109</sup> Rechizitoriu de urmărire împotriva locotenent-colonelului Mihai Boulescu, comandantul legiunii de jandarmi Bălți, și a altor comandanți acuzați de colaborare cu unități SS la uciderea de evrei în Bălți și înființarea lagărului Răuțel, 12 aprilie 1948. Din: Anceț, *Documents*, vol. VI, nr. 25, p. 275-276.

<sup>110</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 89.

<sup>111</sup> Mărturia lui Șmelke Dechner, Arhiva Yad Vashem 0-3/1443; Rechizitoriu de urmărire împotriva lui Agapie, p. 131.

<sup>112</sup> Mărturia lui Freida Manzia Sudman din satul Convantin din nordul Bucovinei, Arhiva Yad Vashem 0-3/1523, p. 2.

Mărculești jandarmii îi forțau cu lovituri să coboare și-i sileau să lase pachetele în tren sau lângă el. În alte cazuri s-a permis celor veniți să ia cu ei numai ce puteau să care și restul să lase pe loc. Această era prima fază a jafului<sup>113</sup>.

În cazurile când comandantul lagărului nu era prezent, soldații de escortă se grăbeau să facă percheziții și să prade bani și bijuterii. Jandarmii care-i primeau pe deportați în stația Mărculești permiteau, uneori, țăranilor din sat să se năpustească asupra evreilor chiar în stație, care nu era altceva decât un punct în câmpul liber. În alte cazuri năvala avea loc în timp ce-i mânau în bătai spre lagăr. „Soldații priveau în tăcere jaful, alții râdeau și cereau țăranilor să ne omoare”<sup>114</sup>.

Prima imagine pe care o vedeau deportații înainte să intre în lagăr era aceeași pentru toate transporturile: ofițerii de jandarmi, în frunte cu Agapie și Mihăiescu, și în fața lor un om care începea să le vorbească. „Oratorul” era, în general, delegatul Băncii Naționale și el își inaugura cuvântarea și o termina cu trei împușcături de revolver: „Atenție! A venit rândul vostru. Acesta-i sfârșitul vostru... fiecare va preda acum tot ce are asupra lui, în greutate totală de peste 20 kg., inclusiv toate produsele alimentare. Totodată trebuie să predați actele de identitate, diplome, fotografiile – toate documentele. Nu există diferență între medic, avocat și alt jidan. Cu toții sunteți același lucru – jidani! Începând de mâine, cine va fi găsit că are asupra lui tot ce am amintit va fi împușcat”<sup>115</sup>.

Mihăiescu obișnuia să treacă printre rândurile evreilor cu un săculeț într-o mână și cu o bătă lungă în cealaltă, confiscând toate obiectele de valoare: „Pe mulți i-a bătut fiindcă au îndrăznit să-l roage «ca pe Dumnezeu» să le lase ceva lucruri ca să aibă cu ce-și cumpăra o pâine în Transnistria”<sup>116</sup>.

În alte cazuri, evreii erau puși în rânduri; în centru se afla un lighean mare și li se ordona să pășească după rând și să arunce în el toate obiectele de valoare, după ce erau avertizați că cine va ascunde ceva sau nu-l va preda din proprie voință va fi executat. După încheierea operațiunii, delegatul Băncii Naționale a României efectua o nouă percheziție, care se solda cu morți și cu răniți. El smulgea cerceii nepredați din urechile femeilor. Agapie lua parte, în general, la perchezițiile care se făceau înainte de intrarea în lagăr<sup>117</sup>.

Interesul pe care comandantii lagărului l-au arătat față de bunurile deportaților creștea de la un transport la altul. Ei nu se mai mulțumeau cu bani și bijuterii ci au început să confişte „îmbrăcăminte, săpun, tălpi, plăpumi, saltele, pături, cămăși, cearceafuri, ciorapi, fețe de perne, medicamente și tot ceea ce ar fi putut servi pentru viața și sănătatea deportaților”<sup>118</sup>. Mihăiescu și adjuncții lui și-au umplut buzunarele cu obiecte din aur, cu bani românești și valută și, pur și simplu, cu obiectele pe care le jinduiău. Cine îndrăznea să protesteze „era bătut fără milă cu ciomagul peste picioare”. Evreii care se aflau încă departe de el încercau să arunce bani și bijuterii în gropi sau în fântâni sau să-i îngroape în pământ<sup>119</sup>. Mihăiescu și adjuncții săi făceau, după aceea, o percheziție corporală specială unui număr de evrei, pe care îi alegeau după placul lor. Această percheziție includea și controlul genital la femei<sup>120</sup>. După „recepția” de la gară, jandarmii îi aranjau pe evrei în rânduri și-i fugăreau în bătai până la lagăr, distanță de patru kilometri. „În această goană s-au pierdut părinți de copii și frați de surori. Se auzeau țipete și plânsete din toate părțile – ale celor care-și căutau părinții, surorile și frații. Drumul era înnoroiat și, în unele locuri, noroiul ne ajungea până la genunchi”<sup>121</sup>.

După un control făcut în general în afara împrejuririi, deportații erau introduși în lagăr, care era înconjurat cu sârmă ghimpată. Supraviețuitorii ne-au lăsat o descriere autentică a locului: „Târgul evreiesc Mărculești era gol de oameni. Sângele de pe case și ziduri și

<sup>113</sup> Mărturia lui Saly Gdanski din Vicovul de Sus din Bucovina de sud, Arhiva Yad Vashem 0-3/1126, p. 4-5, mărturia lui Moșe Brunwasser din Storojineț, *Ibid.* nr. 0-3/1445; mărturia Bertei Morgenstern din Cernăuți, *Ibid.*, nr. 0-3/1491; mărturia lui Munis Iliescu din București, *Ibid.* nr. 0-3/904, p. 3; mărturia lui Sally Guttmann din Cernăuți, *Ibid.* nr. 0-3/907, p. 2-3.

<sup>114</sup> Mărturia lui Saly Gdanski, p. 4.

<sup>115</sup> Mărturia lui Saly Gdanski, p. 4.

<sup>116</sup> Rechizitoriu de urmărire împotriva lui Agapie, p. 126-127.

<sup>117</sup> Mărturia lui Moșe Brunwasser, Arhiva Yad Vashem 0-3/1455, p. 11.

<sup>118</sup> *Idem, Idem*; fragmente alese din Rechizitoriul de urmărire împotriva lui Agapie, p. 127.

<sup>119</sup> Mărturia Hanei Vaintraub din Cernăuți, Arhiva Yad Vashem 0-3/1539, p. 3.

<sup>120</sup> Mărturia lui Saly Gdanski, p. 4.

<sup>121</sup> Mărturia Bertei Morgenstern, p. 6.

mirosul pestilențial al cadavrelor în descompunere ne-au făcut să înțelegem că evreii de acolo au fost uciși la intrarea trupelor românești”<sup>122</sup>.

În lagăr nu se pregătise și nu s-a împărțit hrană și era lipsă și de apă potabilă, întrucât o singură fântână servea pentru 11.000-15.000 de deportați. În afară de hrana pe care o aduseseră cu ei, deportații din Cernăuți ar fi putut schimba obiecte contra pâine, legume sau apă lângă gardul lagărului; dar aceasta depindea de bunăvoința jandarmilor, care nu ezitau să-i bată și pe țărani. În lagăr s-a adunat un stoc de grâu și alte alimente pentru a fi împărțite deportaților, trimise de Guvernământul Basarabiei, dar Agapie a hotărât să nu le împartă evreilor, „fiindcă erau în trecere”. După închiderea lagărului, el a restituit alimente prefecturii Bălți<sup>123</sup>. În câteva cazuri, evreii din ultimele convoaie au găsit, în casele distruse, puțină hrană pe care cei dinaintea lor n-au apucat s-o mănânce întrucât au fost deportați pe neașteptate, în bătăi<sup>124</sup>.

Agapie obișnuia să se învântească prin lagăr și să bată fără nici un motiv. Mihăiescu, care și-a însușit cea mai mare parte din bunurile confiscate, avea grijă să întocmească un inventar al bijuteriilor și banilor confiscați, înscriind mereu numai o mică parte din pradă, pentru a-și induce în eroare superiorii; Buradescu, responsabilul cu disciplina, îi trimitea pe jandarmi să interzică schimburile între evreii și țărani, întrucât îi considera pe țărani concurenți.

În puținele zile dintre sosire și deportare, evreii au fost folosiți pentru muncile de „amenajare”. Aceste munci erau deprimante, deoarece erau puși să disloce pietrele funerare din cimitirul evreiesc pentru a amenaja cu ele poteca principală din lagăr până la „comandament”<sup>125</sup>. Se muncea într-o goană, jandarmii îi loveau pe cei care cărau pietrele funerare grele pentru a-i grăbi. Mulți au murit de slăbiciune sau au fost împușcați de jandarmi, care nu erau mulțumiți de randament. Buradescu a organizat orgii și la domiciliul lui din Mărculești, împreună cu alți ofițeri și cu câțiva jandarmi, care-i aduceau acolo tinere evreice. Orice împotrivire la viol se termina cu chinuri și omor<sup>126</sup>.

Banda a transferat în Regat bunurile evreiești jefuite după aceleași metode folosite la Vertujeni. Întrucât agenții Corpului Jandarmeriei îi urmăreau pe jandarmii care plecau cu prada în serviciul comandantilor, ei urcau în tren la o depărtare de trei stații după Mărculești. De asemenea, au expediat fără inventar trei vagoane de tren pline cu plăpumi de puf, galoși, piei și blănuri; scriptic, vagoanele erau expediate către spitale, dar după ce treceau vama de pe Prut, erau descărcate și toate obiectele valoroase erau împărțite între jefuitori<sup>127</sup>.

### *Deportarea*

Metodele de jaf din ultimul moment folosite de Agapie la Vertujeni s-au repetat la Mărculești. Agapie și Mihăiescu au adunat de la deportați 2.060.000 de lei – așa au recunoscut la anchetă, fapt notat în Rechizitoriul de urmărire; fără îndoială, cifra nu include toți banii. Din această sumă au predat Băncii Naționale numai 560.000 de lei<sup>128</sup>.

Traseul deportării fixat de Topor cuprindea două itinerarii mai lungi și mai grele decât cele de la Vertujeni. Prima cale se îndrepta spre răsărit, spre Rezina, prin Gura Căinari, Gura Camenca și, de acolo, spre Rezina și târgul Râbnița, în Ucraina; în total, nouăzeci de kilometri prin câmpuri, prin două păduri, ocolind sate și alte păduri. Al doilea traseu se îndrepta, după treizeci de kilometri spre nord, de partea răsăriteană a unui drum paralel cu Nistrul prin pădurea Vertujeni, trecând prin partea distrusă a orașului Soroca și un popas în pădurea Cosăuți. La Cosăuți, Nistrul era traversat către Iampol, în Ucraina.

Deportările au început la sfârșitul lui octombrie, într-un ritm de 1.000-2.000 de deportați de convoi. Buradescu a format convoaiele, fără să țină seama de familii, despărțind

<sup>122</sup> Mărturia Hanei Vaintraub, p. 3.

<sup>123</sup> Rechizitoriu de urmărire împotriva lui Agapie, p. 136.

<sup>124</sup> Mărturia lui Moșe Brunwasser, p. 11.

<sup>125</sup> *Idem*, p. 126.

<sup>126</sup> *Idem*, p. 140.

<sup>127</sup> *Idem*, p. 140.

<sup>128</sup> *Idem*, p. 134-136.

„soți de soțiile lor, părinți de copii, frați de surori”<sup>129</sup>. La 10 noiembrie s-a încheiat deportarea evreilor strânși în Basarabia; această deportare îngloba și evrei din Bucovina, inclusiv o parte dintre evreii din Cernăuți. Inspectorul jandarmeriei din Bucovina a cerut Inspectoratului jandarmeriei din București, în fruntea căruia se afla subsecretarul de stat Vasiliu, să înceteze să trimită evrei din Cernăuți la Mărculești și să-i expedieze direct la Atachi. În această fază a deportării, responsabilii operațiunii știau că la Mărculești izbucnise epidemia de tifos, și Meculescu, comandantul jandarmeriei din Basarabia, se temea că jandarmii lui se vor molipsi; de aceea, a hotărât ca unitatea care păzea lagărul, precum și alte unități amplasate în diferite puncte între Mărculești și Nistru, să fie puse în carantină, timp de două săptămâni. De asemeni, au fost puse în carantină bunurile adunate de jandarmi de la evrei, pe care le-au predat autorităților sau pe care le-au reținut după ce au fost triate și ordonate. Meculescu a raportat că până la 10 noiembrie au și fost trimise „10 vagoane cu bagaje triate”<sup>130</sup>.

Topor a adăugat, cu mâna lui, că a intervenit la M.St.M. ca să dea dispoziție conductorilor CFR să dirijeze toate convoaiele de evrei numai la Atachi; aceasta constituie încă o dovadă că toate autoritățile care s-au ocupat de deportări erau subordonate M.ST.M. În același timp, a cerut să fie trimiși la cele trei puncte de transfer de pe Nistru – Atachi, Cosăuți și Rezina – agenți care să ancheteze zvonurile că responsabilii campaniei de deportare au acumulat mari sume de bani și obiecte de valoare luate de la evrei, fără să le depună la Banca Națională<sup>131</sup>. Topor a cerut agenților secreți să controleze dacă delegații B.N.R. se găseau la locul lor, împrumutându-i să extindă ancheta și peste Nistru. Soarta evreilor nu l-a preocupat, dar datorită grijii pentru soarta bunurilor jefuite ne-au rămas rapoartele secrete și informațiile despre deportare.

Înainte de plecarea convoaielor, ofițerii lagărului încercau să descopere obiecte de valoare ascunse. Fiecare convoi primea ordinul, sub amenințarea execuției, să arunce într-un vas mare obiectele de valoare pe care le-au ascuns<sup>132</sup>. Încercările s-au repetat, întrucât circula legenda că evreii sunt bogați; ele n-au încetat nici în ultimul moment, înainte de a fi împușcați din cauza epuizării totale. Ofițerii care recepționau convoaiele la Cosăuți organizau și ei „colectă”, înainte de a-i împinge pe evrei pe pod<sup>133</sup>. Pe cealaltă parte îi așteptau jandarmii Guvernământului Transnistriei, care-și revărsau furia pe ei, fiindcă veneau fără nimic.

Drumul de la Mărculești la Cosăuți era plin de cadavrele celor care nu făcuseră față ritmului de marș. Țăranii care pândeau prin preajmă le dezbrăcau imediat după trecerea convoiului. „În locurile de popas erau multe cadavre; deportați din alte transporturi fuseseră părăsiți acolo morți sau în agonie”<sup>134</sup>.

Încă pe atunci, deportații din Bucovina au denumit mersul spre Nistru „marșul morții” (*Todesmarsch*). Iată cum l-a descris unul dintre ei: „drumurile erau acoperite cu cadavre ale evreilor din transporturile anterioare... corbii le-au smuls ochii”<sup>135</sup>.

Convoaiele deveniseră o sursă de venit pentru țăranii de pe traseele de bejenie spre Nistru. Erau unii care „cumpărau” evrei, alții se organizau, năpustindu-se asupra convoaielor, cu agresivitate sau în înțelegere cu jandarmii din escortă; erau și cei care dezbrăcau cadavre, cei care le îngropau contra plată și erau cei care ofereau o cană cu apă la schimb cu un obiect; „țăranii”, a scris unul dintre supraviețuitori, „așteptau pe marginea drumului la trecerea unui convoi și profitau de pe urma nenorocirii noastre”<sup>136</sup>.

Cea mai grea încercare, înainte de a trece podul șubred instalat de armata română la Cosăuți sau în drum spre Atachi, era popasul de noapte din pădurea Cosăuți, care, uneori, se prelungea într-o așteptare de câteva zile.

### *Pădurea Cosăuți*

<sup>129</sup> Fragmente alese din Rechizitoriul de urmărire împotriva lui Agapie, p. 127.

<sup>130</sup> Inspectoratul jandarmeriei din Chișinău către Inspectoratul general al jandarmeriei din București, 10 noiembrie 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 108, p. 190-191.

<sup>131</sup> Inspectoratul general al jandarmeriei către Teodorescu-Sachelarie, 2 noiembrie 1941. *Idem*, nr. 107, p. 190.

<sup>132</sup> Mărturia Hanei Vaintraub, p. 3.

<sup>133</sup> Mărturia Haiei Kiselnik, p. 4.

<sup>134</sup> Mărturia lui Moșe Brunwasser, p. 12.

<sup>135</sup> Mărturia Hanei Vaintraub, p. 4-5; mărturia Bertei Morgenstern, p. 7.

<sup>136</sup> Mărturia lui Arie Weber din Banila, Arhiva Yad Vashem 0-3/1527, p. 4.

Traseul convoaielor deportaților în Transnistria, peste podul de lângă satul Cosăuți, trecea prin pădurea Cosăuți – o pădure mare și deasă, care se întindea pe coline paralel cu fluviul. Acest itinerar a fost ales pentru a ocoli dinspre est orașul Soroca și pentru a evita mersul pe șoseaua principală. Popasul de noapte în pădure permitea jandarmilor să regleze trecerea evreilor peste pod, să-i țină departe de contactul cu populația, până ce podul se elibera, și apoi să conducă convoiul într-un ritm rapid spre pod, precum și pentru a organiza schimbul de gărzi. Jandarmii care veneau de la Mărculești se întorceau să aducă alt convoi, și alți jandarmi, în frunte cu un ofițer însărcinat cu transferul, îi primeau pe deportați.

Popasul în pădure se făcea lângă o instalație de ars cărămizi, în apropiere de o mică vale. Când au început să sosească primele convoaie din Mărculești se aflau acolo cadavre de evrei din convoaiele de la Vertujeni și valea a început să fie folosită pentru aruncarea celor morți de extenuare, împușcați de jandarmi sau uciși și despuiți de țărani. Valea cadavrelor a început să se umple încă de la începutul lunii octombrie, când au trecut pe acolo primele transporturi din lagărul Edineț. Jandarmii spuneau că-i împușcă pe evreii epuizați „de milă”, ca „să nu se mai chinuiască pe drum”, pentru că oricum n-au nici o șansă să țină pasul cu convoiul<sup>137</sup>. În pădurea Cosăuți s-au întâmplat „fapte îngrozitoare”, au scris majoritatea supraviețuitorilor care au trecut pe acolo<sup>138</sup>. Un popas de câteva zile a transformat locul într-un adevărat lagăr de tranzit. În haosul și întunecimea care domnea chiar și în timpul zilei, „copiii s-au pierdut de mame și soțiile de soții lor”. Familii se înghesuiau laolaltă și ridicau un fel de corturi sau întindeau un cearceaf între crengi „pentru a se putea găsi unul pe altul”.

„În această pădure am văzut scene oribile: morminte deschise ale multor evrei, schelete care erau aruncate unele peste altele... Peste vale s-au năpustit câini și un miros pestilential se împrăștia. Mi s-a povestit că în această vale se aflau zeci de mii de cadavre... ale celor care n-au mai putut continua drumul de oboseală extremă și au murit acolo. Imaginea colinei din pădurea Cosăuți a avut asupra mea o influență extrem de puternică, deoarece știam că surorile și frații mei se găsesc printre victime”<sup>139</sup>.

Deportații care au făcut popas în pădure la începutul lunii noiembrie pășeau pe zăpadă și au putut să vadă „multe mii de deportați” morți pe drum și în pădure, dar nu au văzut valea: „am văzut un tablou care nu poate fi uitat. Un copil care-o trăgea cu putere de haină pe mama lui moartă și țipa mereu mamă, mamă, parcă vrând s-o trezească”<sup>140</sup>. Oameni din acest convoi au adunat copii abandonați și bolnavi sub acoperământul improvizat din crengi de copaci, dar nu au putut să-i ajute. Convoaiele care au poposit acolo înainte de căderea ploilor au observat „cărări de sânge” peste tot. Pe pământ erau împrăștiate zdrențe pe care nimeni nu se gândea să le ridice.

„În pădure am descoperit două gropi comune neacoperite, cu cadavre de bărbați, femei și copii aruncați goi unul peste altul. Aveam impresia că bărbile lor continuau să crească și după moarte. L-am rugat pe comandantul jandarmilor să ne permită să acoperim gropile. El ne-a răspuns că nu este necesar, deoarece și noi vom ajunge acolo. Noaptea am auzit gemete și țipete. Soldații au bătut și au jefuit oameni. A doua zi am continuat cu rătăcirile noastre și am ajuns la Nistru. Am trecut fluviul pe un pod foarte îngust. Mulți au căzut în apă și pe mulți i-au aruncat în apă soldații, după pofta lor”<sup>141</sup>.

În convoaiele care au plecat din Mărculești, escortate de Agapie sau de Mihăiescu, au căzut multe victime, din cauza cruzimii celor doi, care ordonau jandarmilor să bată până la moarte sau să împuște deportați. Dar cele mai multe victime s-au înregistrat la ultimele transporturi din Mărculești, „deoarece evreii erau nemâncați și plini de mizerie”<sup>142</sup>.

Popasul, chiar și de o noapte, lovea imediat în copiii mici, care sufereau de foame, în bolnavi și în cei extenuați. În lagăre părinții au făcut tot ce era posibil să-i țină în viață, dar în pădure nu mai puteau să-i salveze. Mulți dintre ei – este vorba de mii – adormeau, și mureau de frig.

<sup>137</sup> Mărturia Minei-Miriam Lehrer din Petrușeni de Jos, Bucovina de nord, Arhiva Yad Vashem 0-3/1238, p. 6-7.

<sup>138</sup> Mărturia Hanei Vaintraub, p. 4.

<sup>139</sup> Mărturia lui Zeev (Wolf) Mihad din Rădăuți, sudul Bucovinei, Arhiva Yad Vashem 0-3/1486, p. 6-7.

<sup>140</sup> Mărturia lui Hermann Picker din Cernăuți, Arhiva Yad Vashem 0-3/1467, p. 4-5.

<sup>141</sup> Mărturia lui Saly Gdanski, p. 4.

<sup>142</sup> Rechizitoriu de urmărire împotriva lui Agapie, p. 129, 135.

„Am ajuns în pădure [Cosăuți]. Ploua. Toți tremuram de frig și mergeam din loc în loc. Auzeam plânsete puternice de copii, care ne rupeau inima, plânsetul a slăbit din ce în ce, până a încetat. Am crezut că au adormit. I-am îmbrățișat cu putere pe fetița surorii și pe băiețelul fratelui meu și i-am încălzit cu răsufierea noastră. Dimineața, când ne-au expedit mai departe, am văzut că nenumărați copii mici erau țepeni, unii în brațele mamelor, care credeau că dorm. Aproape că este incredibil că așa ceva s-a întâmplat cu adevărat, și totuși așa s-a întâmplat. Acum auzeam plânsetul amar al nenorocitelor mame. Trist era și tabloul copiilor care trebuiau să continue drumul și să-și abandoneze în pădure părinți extenuați și sortiți unei morți sigure. Când tremuram cu toții de frig în pădure, soldații români ședeau în jurul focului și se îmbătau. Dis-de-dimineață au început să ne deporteze. Pământul era umed și cu mare greutate puteam scoate piciorul din noroi”<sup>143</sup>.

Trecerea peste pod s-a făcut, după cum am mai arătat, fără nici o înregistrare, după ce actele personale erau confiscate și arse. Ofițerul responsabil totaliza numărul celor deportați și trimitea un scurt raport Inspectoratului de jandarmi. Inspectoratul raporta lui Topor și Ministerului de Interne. Pretorul trimitea un raport general privind numărul deportaților Cartierului General, iar acesta pregătea un scurt raport pentru Conducător. Agenții SSI-ului (Serviciul Special de Informații) făceau, în același timp, rapoarte confidentiale despre numărul deportaților, despre desfășurarea campaniei de deportare, despre acte de corupție și de indisciplină. Aceste rapoarte au permis Conducătorului să fie tot timpul la curent și să nu se bazeze pe o singură sursă. Rapoartele SSI-ului îi parveneau și lui Mihai Antonescu.

### *Bătălia pentru pradă*

Lagărul Mărculești a fost închis, într-adevăr, la începutul lunii noiembrie, dar nu a dispărut de pe ordinea de zi a autorităților. Prefectura județului Soroca a înaintat, la 24 noiembrie, o plângere contra autorităților militare, deoarece au pus stăpânire „pe materialele... lăsate de evreii trecuți peste Nistru”, trecându-le în depozitul corpului IV armată<sup>144</sup>. Prefectura afirma că, întrucât lagărul se afla pe teritoriul ei de jurisdicție, ea este și moștenitoarea bunurilor evreilor. Ministerul Apărării Naționale a numit o comisie, cu participarea delegaților armatei, ai depozitului de echipament al armatei, Ministerului de Interne și ai prefecturii. Mihăiescu a explicat comisiei că „văzând... că majoritatea obiectelor grele și a materialelor evreilor au fost lăsate prin case... din proprie inițiativă a adunat toate obiectele lăsate în părăsire de evrei și le-a depozitat în case, punând lacăte și sigilii”. Cu toată grija pentru aceste bunuri valoroase, a fost o mare dezordine în ceea ce privește depozitarea, păstrarea și paza bunurilor, „întrucât zilnic au trecut prin Mărculești 2.500 de evrei”. De aceea a decis să predea bunurile unei gărzi de jandarmi care păzeau lagărul și, în același timp, a înștiințat despre existența lor Guvernământul Bucovinei, „întrucât bunurile aparțineau evreilor din acea regiune”; și, în paralel, a comunicat Cartierului General.

Biroul 2 (care se ocupa, printre altele, și de urmărirea evreilor și a altor minorități) a transmis Ministerului Apărării Naționale că „în lagărul Mărculești se află însemnate cantități de bagaj care nu a putut fi luat de evreii trecuți la est de Nistru” și că, printre aceste bagaje, se găsesc multe obiecte și mărfuri care pot fi folosite de armată și, în special, pentru a înzestra cu ele spitale militare. Și întrucât locurile unde sunt depozitate mărfurile „sunt inundate de șoareci”, a propus să fie imediat transferate depozitului central de echipament al armatei. Ministrul Apărării Naționale a adăugat personal o dispoziție în scris, să se acționeze imediat pentru salvarea bunurilor în favoarea armatei și să fie ținut la curent.

La 28 octombrie 1941 a sosit în lagărul Mărculești căpitanul Gheorghe Pârvulescu de la Marele Stat Major. El a luat legătura cu delegatul Băncii Naționale a României, așa cum primise ordin, dar nu a intrat în contact cu autoritățile județului. Delegatul B.N.R. l-a plimbat prin lagăr, arătându-i cele rămase de la deportați. M.St.M. a pus la dispoziția operațiunii vagoane de cale ferată. Căpitanul a controlat obiectele și a început chiar să le trieze, dar nu a reușit să-și termine treaba, „deoarece zilnic soseau convoaie de evrei”. Iar acestea lăsau, după

<sup>143</sup> Mărturia Haiei Kiselnik din Cernăuți, Arhiva Yad Vashem 0-3/841, p. 5.

<sup>144</sup> Șeful administrației armatei, generalul Gheorghiu, către Ministerul de Interne, 9 februarie 1942. Din Ancei, *Documents*, V, nr. 137, p. 242.

ele, alte și alte bagaje. Atunci au sosit la Mărculești zece vagoane trimise de Marele Stat Major, și Mihăiescu l-a sfătuit pe Pârvulescu să „încarce [obiectele] așa cum se găesc, urmând ca trierea să se facă la descărcarea vagoanelor”. Armata a reușit să încarce între 3 și 9 noiembrie numai trei vagoane, fără nici o triere, cu ajutorul țăranilor rechiziționați de jandarmi, și a transferat marfa de la lagăr la gară. Dar în lagăr a izbucnit epidemia de tifos, împiedicând continuarea operațiunii. Delegatul Marelui Stat Major a pus lacăte pe cele trei vagoane parcate în stație. La 7 noiembrie au sosit la fața locului delegații Guvernământului Bucovinei. Ei au venit să revendice aceleași obiecte, precizând că aparțin Guvernământului. Delegatul Marelui Stat Major a reușit, într-adevăr, să expedieze cele trei vagoane, dar situația s-a complicat cu apariția, în stația Mărculești, a prefectului județului Soroca, însoțit de pretor și de un ofițer de jandarmi din Bucovina, cu gradul de maior; și ei au cerut bunurile. Fiecare dintre ei se considera moștenitorul deportaților. Prefectul a notat numărul imprimat pe vagoanele expediate și a dispus să fie oprite pe parcurs. El dorea să numească o comisie a sa care să sorteze obiectele rămase în lagăr, dar epidemia de tifos l-a determinat să amâne această hotărâre. Între timp, a decis că toate bunurile rămân sub supravegherea comandantului lagărului Mărculești.

Prefectul s-a adresat Ministerului Apărării, Ministerului de Interne și Guvernământului Basarabiei și i-a trimis pe pretor și pe ofițerul său de jandarmi să urmărească vagoanele. Dar a pierdut momentul. Vagoanele au ajuns la 24 noiembrie la București și au fost transferate, încă încuiate și sigilate, la depozitul central al armatei. Ele au fost deschise la 28 noiembrie 1941, în prezența delegatului Ministerului Apărării Naționale și a celui de la Ministerul de Interne (cele două ministere care s-au ocupat de lichidarea evreilor și de deportarea supraviețuitorilor), și s-a constatat că „plumburile și lacătele la uși erau intacte”. Sortarea obiectelor a continuat până la 11 februarie 1942 și, în cele din urmă, au fost împărțite între depozitul central de echipament al armatei, depozitul central sanitar al armatei și Consiliul de patronaj al doamnei Antonescu<sup>145</sup>.

Comisia a ajuns la următoarea concluzie: Guvernământul Bucovinei a greșit atunci când a permis evreilor să ia cu ei mai multe lucruri decât puteau să care. De asemenea, nu s-a dat nici o dispoziție privind lucrurile abandonate. Inspectorul Mihăiescu a dat dovadă de inițiativă și a adunat efectele părăsite „pentru a nu se risipi bunuri de valoare considerabilă și care puteau fi folosite pentru nevoile armatei”. Comisia nu s-a considerat împuternicită să stabilească cui aparțin; ea s-a mulțumit să conchidă că ele „aparțin statului” și, ca atare, organele superioare puteau să dispună de ele<sup>146</sup>.

### *Lagărul Edineț*

Edineț era un târg predominant evreiesc din județul Hotin. În anul 1930 trăiau aici 5.341 de evrei – 90,3% din totalul populației. La izbucnirea războiului, armata sovietică s-a retras, luând cu ea câțiva funcționari superiori ai regimului. Un număr necunoscut de evrei au hotărât să plece, dar majoritatea au rămas pe loc. La 2 iulie au fost lansați parașutiști români și germani pe o colină de lângă cimitir și, de acolo, au bombardat localitatea. Atunci a început fuga evreilor din Edineț. Grupuri-grupuri, au pornit-o spre Secureni; aici au fost închiși și, apoi, deportați, în convoaie escortate de jandarmi, la Atachi, cu intenția de a-i trece Nistrul și a-i trimite în Ucraina. Dar, așa cum vom vedea mai departe, era prea târziu. Soldații români care au intrat în târg au deschis foc pentru a crea panică și au pătruns în locuințe, ucigând sute de evrei. Familiile evreiești s-au adunat și s-au închis în case. Soldații au instigat populația locală să-i atace pe evrei, spunându-le că au dreptul la viața și la bunurile acestora. La asasinat și violuri au luat parte soldați români, locuitori ai târgului, precum și țăranii din satele din împrejurimi. Bunurile jefuite au fost confiscate în favoarea statului român. După o săptămână, în care bărbații au fost scoși la muncă obligatorie, toți evreii au fost împărțiți în două grupuri și duși spre Rezina și Secureni. Primul grup a fost deportat în Transnistria, iar al

<sup>145</sup> Raportul comisiei numite de Ministerul Apărării pentru a stabili cui aparțin bunurile rămase de la evrei în lagărul Mărculești, 17 februarie 1942, *Idem*, nr. 138, p. 243-249. „Consiliul de patronaj” ajuta văduvele de război, orfanii de război și nevoiașii creștini, în general.

<sup>146</sup> *Idem*, p. 249.

doilea a fost dus spre Secureni, Briceni și înapoi la Edineț, încolo și înapoi. Cei care au fugit din târg la izbucnirea războiului și n-au reușit să se refugieze pe teritoriul Uniunii Sovietice au fost mânați în convoiul mare de 25.000 de evrei siliți de germani să treacă Nistrul înapoi în Basarabia, la sfârșitul lui iulie. Supraviețuitorii convoiului, circa 13.000, au fost închiși în lagărul Vertujeni<sup>147</sup>.

După ce evreii din Edineț au fost deportați, a fost înființat în acest loc un lagăr de tranzit pentru evreii din alte zone. Aceștia făceau parte din câteva categorii: mai întâi, evreii din Bucovina de nord, alungați încă la mijlocul lunii iulie din satele și orașele lor (Banila, Ciudei, Văscăuți, Jadova, Vijnița, Lujeni și Herța) și duși, în convoaie, spre Nistru; apoi, evreii din Bucovina de nord, concentrați la început în lagărul Storojineț; de asemenea, evreii din Basarabia pe care germanii i-au împiedicat să treacă în Transnistria; și, în sfârșit, evreii din Cernăuți originari din Basarabia, deportați pe jos la Edineț<sup>148</sup>.

La sfârșitul lui iulie au fost aduși la Edineț, înainte de înființarea oficială a lagărului, 4.000 de evrei din Lipcani, alungați din târgul lor la 18 iulie. Edineț era așezat pe un loc înalt și cei care urcau cu greu dealul se cufundau într-un noroi adânc. Bătrâni și femei care nu erau în stare să-și târâie picioarele prin noroi au fost împușcați de jandarmi. Familii s-au despărțit în întineric; mame și-au pierdut copiii. Cu toți erau înfometate și, pe drum, au fost jefuite de țărani. La venirea lor s-a înființat la Edineț un fel de ghetou, fiind aduși acolo și evreii din târgurile Secureni, Briceni, Rășcani și Bălți, care s-au înghesuit în casele jefuite și distruse ale evreilor din Edineț, aceștia nemaiaflându-se acolo. Bărbații au fost luați la diverse munci obligatorii, îndeosebi la încărcarea de alimente trimise pe front și, în timpul muncii, primeau uneori o bucată de pâine și o cutie de marmeladă.

Evreii din Lipcani au fost din nou concentrați, la 30 iulie, într-un lung convoi și mânați spre Atachi, au traversat Nistrul și s-au contopit cu marele convoi care era împins dintr-un loc în altul. În cele din urmă, germanii i-au obligat să se întoarcă în Basarabia, prin Iampol. Ei au fost transferați în lagărul improvizat din pădurea Rublenița, de acolo la Secureni și înapoi la Lipcani, din nou la Secureni și, în cele din urmă, la sfârșitul lui octombrie, au ajuns pentru a doua oară la Atachi și Moghilev<sup>149</sup>.

Lagărul Edineț a început să lucreze oficial la 20 august 1941, odată cu sosirea primului grup de deportați din Bucovina și Basarabia. Încă înainte de această dată s-au adunat în localitate mii de evrei, fugiți din satele și orașele lor în încercarea de a-și salva viața; instinctiv, ei căutau să ajungă într-un loc unde credeau că trăiesc evrei, fără să știe că evreii localnici nu mai erau acolo. Pretorul Armatei a III-a, Poitevin, care a inspectat zona pentru a stabili câți evrei au mai rămas și unde se află, a raportat la 9 august generalului Topor că a găsit la Edineț o concentrare de zece mii de evrei. Ei „locuiesc prin casele părăsite în cea mai mare murdărie”, sunt înfometate și nu există nici o posibilitate de a-i hrăni. Mulți sunt bolnavi și nu au posibilitatea să se spele și să se deparaziteze și, ceea ce era mai important pentru autorități, „nu sunt izolați și nu sunt păziți, constituind un focar de infecție și de pericol permanent pentru populație și armata în trecere” [spre front]<sup>150</sup>.

Pretorul i-a cerut lui Topor să trimită jandarmi pentru organizarea pazei. Răspunsul marelui pretor a fost rapid și încă la 15 august el a comunicat M.St.M. că și la Secureni și la Edineț a înființat lagăre, fiecare pentru circa zece mii de evrei, și a ordonat Inspectoratului de jandarmi din Cernăuți (singurul dintre inspectoratele cu care exista atunci legătură) să trimită jandarmi pentru paza evreilor și să ia măsuri pentru hrănirea lor.

La 20 august a mai primit circa 2.500 de evrei aduși cu convoiul din Bucovina, județele Cernăuți, Storojineț și Rădăuți. Pretorul Armatei a III-a a constatat că au fost lăsați în voia soartei, „fără a fi izolați și fără a exista o pază specială, constituind un focar de infecție și de epidemie”. El a cerut să fie închiși cu un gard de sârmă ghimpată și să se trimită acolo treizeci de jandarmi și doi subofițeri. Deocamdată erau păziți în mod superficial de jandarmii de la

<sup>147</sup> Vezi articolul autorului despre Edineț, *Pinkas Hakehilot Rumania*, vol. II, p. 324-327. Despre marele convoi vezi paragraful despre deportări pripite.

<sup>148</sup> Mărturia Clarei Horn din Vatra Dornei, Bucovina de sud, Arhiva Yad Vashem 0-3/893, p. 2; mărturia lui Mordehai Cagan din Bălți, Basarabia, Arhiva Yad Vashem 0-3/900, p. 3.

<sup>149</sup> Vezi articolul autorului despre Lipcani în *Pinkas Hakehilot Rumania*, vol. II, p. 364-365 (în ebraică).

<sup>150</sup> Raportul pretorului Armatei a III-a către marele pretor, 9 august 1941, din: Ancei, *Documents*, V, nr. 28, p. 37-38.

posturile locale<sup>151</sup>. La număratoarea făcută de jandarmi la 11 septembrie au fost găsiți 12.248 de evrei în lagăr; iar la număratoarea făcută de Serviciul de igienă și profilaxie, înființat de Guvernământul Basarabiei, s-a constatat existența a 11.224 de evrei. Prefectul județului Hotin a vrut să știe unde sunt acei 1.024 de evrei dispăruți între cele două numărători și – în contradicție cu întreaga politică a guvernului antonescian, care s-a îngrijit să facă să dispară orice dovadă a exterminării – a ordonat să se întocmească o listă nominală a evreilor din lagăr. Din cele cunoscute, lista nu a fost făcută și nu a rămas nici o dovadă că ar fi existat.

Spre lagăr au continuat să se scurgă mici convoaie de evrei prinși pe drumuri sau aduși din Bucovina, dar numărul total nu s-a schimbat, întrucât mortalitatea era de 100 de evrei pe zi și chiar mai mult, odată cu izbucnirea epidemiei de tifos<sup>152</sup>.

Lagărul Edineț a fost înființat într-o parte a târgului și a cuprins cinci străzi înconjurată cu sârmă ghimpată. Peste 12.000 de evrei au fost înghesuiți în câteva zeci de case distruse ale evreilor și țăranilor, în pivnițe și magazii. Majoritatea deportaților ajunseseră acolo fără nimic, după săptămâni de rătăcirii și după ce fuseseră jefuiți pe drum de cei care îi escortau și de bande de țărani. Cine încerca să iasă din lagăr era împușcat pe loc. Țăranii au primit permisiunea să se apropie de sârma ghimpată și să vândă alimente. „Foame și mizerie”, așa a rezumat un evreu din Bucovina de nord situația din lagăr<sup>153</sup>. În contrast cu cele două lagăre amintite înainte, lagărul Edineț suferea foarte mult din lipsă de personal, așa că s-a organizat cu încetineală. Jandarmii promiși n-au sosit și, la început, lagărul era păzit de șase jandarmi și cincizeci de premilitari care se schimbau zilnic. Inspectorul jandarmeriei din Bucovina a recunoscut într-un raport trimis atunci că premilitarii „s-au dat la furturi și alte abuzuri, astfel că mai mult au deservit paza decât să o asigure”<sup>154</sup>. Premilitarii aveau obiceiul să chinuiască și să violeze fete evreice. În lipsa jandarmilor au fost trimiși în lagăr, după un timp oarecare, soldați dintr-o unitate de geniu aflată în împrejurimi; dar, după spusele colonelului Mănecuță, „la fel ca și premilitarii, militarii s-au dat la abuzuri”. În cele din urmă, la mijlocul lui septembrie, au sosit trei unități de jandarmi din compania 60 poliție și, în felul acesta, s-a rezolvat problema. De remarcat că în întreaga corespondență cu privire la situația din lagăr se sublinia că evreii au rămas fără nimic și că nu au alimente și nici bani ca să le cumpere, nu există asistență medicală, nu sunt medicamente, că au bătuit patru epidemii și că, la 20 septembrie, a izbucnit îngrozitoarea epidemie de tifos. Comandantul de poliție din lagăr, locotenentul de jandarmi Victor Popovici, a convocat comitetul lagărului și l-a avertizat că, în cazul că epidemia se extinde, el va ordona împușcarea tuturor evreilor<sup>155</sup>.

Primul transport, numărând 10.000 de evrei dintr-un convoi de 13.000, majoritatea din Bucovina de nord, a ajuns la Edineț după ce a fost respins de germani la Atachi. Circa 3.000 dintre ei au fost înecați în Nistru de către jandarmii care i-au însoțit. Ei i-au silit să intre în apă, au deschis foc de mitralieră și, „după câteva minute, apele fluviului au devenit roșii”. Acest transport a ajuns la Edineț într-o stare sufletească nemaîntâlnită printre evreii din România. Transformarea a avut loc pe drumul de la Securenii la Edineț, la urcușul greu spre înălțimea pe care era situată localitatea: „În numai câteva ore am devenit din oameni fiare. Călcăm peste cadavre, mamele își aruncau pruncii din brațe, soții își abandonau soțiile iar fiecare din noi era urmărit de un singur gând: de a rămâne în viață”<sup>156</sup>.

Cei zece mii de evrei – minus cei care au căzut sau au fost împușcați pe drum și cei care au murit în lagărul improvizat – au fost puși să mărșăluiească din nou spre Atachi, dar germanii iarăși le-au împiedicat trecerea, și convoiul a fost întors la Edineț. Când au ajuns acolo prima oară n-au găsit evrei, dar au găsit în case alimente, pe care semenii ai lor fuseseră siliți să le abandoneze înainte de a fi uciși sau deportați<sup>157</sup>.

<sup>151</sup> Pretorul Armatei a III-a către marele pretor, 20 august 1941, *idem*, nr. 52, p. 51-52.

<sup>152</sup> Raportul Inspectoratului de jandarmerie din Bucovina către marele pretor, 1 septembrie 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 72, p. 114.

<sup>153</sup> Mărturia lui Morîș Schechter din Ciudei, nordul Bucovinei, Arhiva Yad Vashem 0-3/1439, p. 9.

<sup>154</sup> Vezi 146, p. 115.

<sup>155</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 87; mărturia rabinului Mordehai Horovitz, Ancel, *Documents*, VI, nr. 12, p. 157; declarația locotenentului în rezervă Bălea Valeriu din compania 60 poliție, 6 noiembrie 1941: Ancel, *Documents*, V, nr. 105, p. 150.

<sup>156</sup> Mărturia lui Ester Burg: Arhiva Yad Vashem 0-3/1417, p. 3 (în limba română).

<sup>157</sup> *Idem*, p. 4; mărturia lui Morîș Schechter, p. 9-10; mărturia rabinului Mordehai Horovitz, Arhiva Yad Vashem 0-3/1540, p. 10.

Noii locatari erau lipsiți de orice mijloace de trai. Pâinile aduse în lagăr, ce se vindeau cu zece mii de lei bucata, au mucegăit pe rafturi, deoarece nimeni nu avea bani să le cumpere. „Evreii spun că nu au bani să cumpere alimente”, a raportat colonelul Mănecuță la 11 septembrie; „majoritatea nu au ce îmbrăca și nu au cu ce să se învelească”<sup>158</sup>. Fuseseră întorși din Ucraina de către germani, a notat el, și toate obiectele le-au fost luate. Mulți erau desculți și încă mai mulți „aproape goi”, învelindu-se cu hârtie de ziar sau de ambalaj.

Ca peste tot, cea mai grea problemă în lagărul Edineț era lipsa apei potabile. Existau câteva fântâni, dar, cu excepția uneia, au fost otrăvite de către locuitori și jandarmi pentru a-i împiedica pe evrei să aibă apă.

Nevoiați, oamenii au băut apă de ploaie adunată în băltoace și gropi; iar alții au băut din apa otrăvită și au făcut imediat dezinterie<sup>159</sup>. Prețul apei pe piața de schimb cu țărani a ajuns la zece cămăși pentru o căldare de apă<sup>160</sup>.

În afară de sete, cei internați în lagăr au suferit de plaga păduchilor: „păduchii se cățărău pe copacii ce erau cojiți, iar aceste coji erau întrebuințate la prepararea mâncării noastre”<sup>161</sup>. Foamea – insuportabilă – i-a împins pe mulți să mănânce coji de copaci și orice ierburi găsite între case. Printre evreii erau destui medici, dar din lipsă de medicamente și de produse simple pentru păstrarea igienei corporale, precum săpunul și petrolul, s-au răspândit boli și epidemii care i-au lichidat pe evreii înfomețați și îndeosebi pe copiii mici. Jandarmii se distrau plasând gloanțe și grenade în grămezile de paie și frunze uscate adunate și folosite pentru pregătirea hranei; ele explodau în contact cu focul, ucigând și rănind mulți oameni<sup>162</sup>.

La izbucnirea epidemiei de tifos exantematic și de febră tifoidă, comitetul care-i reprezenta pe evreii ghetoului a reușit să mituiască un ofițer cu gradul de maior cu 150.000 de lei, pentru a organiza o dezinsecție, și astfel a evitat execuția bolnavilor. Mita și grija față de unitățile armatei române și, îndeosebi, cele germane, care circulau pe șoseaua principală dintre Cernăuți și Atachi, Hotin și Securenii, au convins autoritățile civile locale să facă dezinsecția. Din cele cunoscute, a fost o acțiune unică în felul ei în lagărele de deportați. Această inițiativă i-a costat pe fruntașii comitetului viața, ei murind în chinuri grele, deoarece comandantul postului de jandarmi din oraș s-a simțit „jignit” că nu a primit și el mită.

„Toți evreii au fost deparazitați și au făcut duș”, se adăuga fără alte amănunte. Acțiunea de deparazitare s-a desfășurat în felul următor: „Ne-au adunat pe toți. Am fost dezbrăcați până la piele, tunși și deparazitați iar ofițerii se plimbau printre noi, controlând regiunile păroase ale corpului cu bețe, spre a constata dacă mai avem păduchi”<sup>163</sup>.

500 de bărbați au fost scoși din lagăr și trimiși să muncească în lunile septembrie și octombrie la repararea șoselei Hotin-Cernăuți, care era mai mult în folosința forțelor germane, fără să primească nici un fel de hrană. Alți 200 de evreii au fost folosiți pentru diferite munci de curățenie și evacuarea dărâmăturilor, conform ordinului personal al lui Antonescu, care prevedea că evreii trebuie puși la munci grele și cei care nu munceau trebuie lăsați să moară de foame. Evreii care au muncit la repararea șoselei au spart pietre și le-au împrăștiat pe șosea sub supravegherea soldaților germani. „Sleiți de puteri, lipsiți de hrană și de odihnă, îngroziți de cele ce se petreceau, trăind în mizerie și neîngrijiți, a fost foarte ușor ca bolile și mai ales tifosul să facă victime fără număr”<sup>164</sup>.

### *Deportarea*

Deportarea evreilor din lagăr a început la 10 octombrie și a continuat până la 18 octombrie. Însărcinatul cu conducerea convoaielor din lagărele Edineț și Securenii a fost locotenentul Augustin Roșca, din legiunea de jandarmi Roman din Regat. Locotenentul Popoiu a condus convoaiele din Edineț sub comanda lui Roșca<sup>165</sup>. Înainte de începutul

<sup>158</sup> Raportul inspectorului jandarmeriei din Bucovina despre situația evreilor din lagărele Securenii, Edineț și Vertujeni, 11 septembrie 1941. Atachi: Carp, *Cartea Neagră*, III, 77, p. 118-119; *Idem*, p. 86.

<sup>159</sup> Mărturia lui Șmelke Dechner, Arhiva Yad Vashem 0-3/1443, p. 5-6.

<sup>160</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 4-5.

<sup>161</sup> Mărturia lui Ester Burg, p. 4-5.

<sup>162</sup> *Idem*, *Idem*.

<sup>163</sup> *Idem*, p. 5.

<sup>164</sup> Mărturia lui Arie Weber, p. 3.

<sup>165</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 88-89.

deportării, Roșca a primit un consemn special, un ordin verbal secret care-i permitea să-i execute pe evreii care nu puteau să facă față ritmului de mers spre Nistru, „fie din neputință, fie din boală”. Acest ordin mai stabilea că trebuie să se îngrijească dinainte de pregătirea unor gropi pentru circa 100 de morți, săpate la o distanță de zece kilometri una de alta de-a lungul traseului deportării. Ordinul a fost îndeplinit în întregime, s-a notat într-un raport oficial; s-a mai specificat că dintr-un singur convoi s-au împușcat circa 500 de evrei și că de-a lungul traseului țărani au pândit convoaiele lor, au așteptat execuțiile, „pentru a se arunca asupra cadavrelor spre a le jefui”<sup>166</sup>. După începerea deportărilor, au fost împușcați toți bolnavii și convalescenții de tifos; numărul lor nu este cunoscut, dar un medic evreu a afirmat că au fost mulți<sup>167</sup>.

Transporturile numărau câte 2.500 de persoane și au fost îndreptate în două direcții, despărțind familiile potrivit intențiilor criminale ale jandarmilor: un convoi a fost îndreptat spre punctul de trecere de la Atachi și altul spre răsărit, spre pădurea îngrozitoare de la Cosăuți și punctul de tranzit de la Cosăuți. Lungimea primului traseu era de optzeci de kilometri și a celui de-al doilea între cincizeci și șaiszeci de kilometri. Ultimul transport la Atachi a ajuns acolo în 16 octombrie iar ultimul transport la Cosăuți a ajuns la 18 octombrie<sup>168</sup>.

Intinerariul deportării către Atachi trecea prin pădurea Briceni. În această pădure au fost comise asasinat și maltratări asemănătoare cu cele din pădurea Cosăuți, dar de o amploare mai mică, deoarece locul a servit numai pentru trecerea convoaielor din Edineț și din Briceni, precum și datorită faptului că nu a fost folosit pentru popas de noapte. Și cu toate acestea s-au îmfăptuit acolo crime „care nu pot fi descrise”, după spusele unui supraviețuitor: „pe drum erau nenumărate cadavre, părți din corpuri ale celor uciși, copii omorâți, care mai rămăseseră din transporturile anterioare”<sup>169</sup>.

La punctele de trecere de la Atachi și Cosăuți erau confiscate și distruse actele personale ale evreilor, la ordinul căpitanului Popescu. În aceste puncte au fost înființate „comisii de percheziții” compuse din delegații Băncii Naționale a României și din ofițerii de jandarmi numiți în acest scop. Comisia făcea un control amănunțit al bagajelor evreilor și un control corporal, confiscând acte și bani<sup>170</sup>.

Controlorii au găsit la evreii din lagărul Edineț numai bani mărunți. Locotenentul Valeriu Bălea s-a ocupat, după acțiunea de control și confiscare, de trierea celor confiscate, cu consemnul de a reține valori ca titluri, cupoane, bonuri de înzestrare, polițe de asigurare și carnete de economii „pe care le-au predat... delegatului BNR... d-lui Bunescu care dirija operațiile Băncii”<sup>171</sup>. Confiscatorii nu s-au ocupat în mod special de probleme de procedură și nu au făcut nici o înregistrare a banilor, bijuteriilor și hârtiilor de valoare confiscate, cu atât mai mult cu cât deportații de la Edineț erau foarte săraci<sup>172</sup>.

La al doilea punct de trecere, la Cosăuți, percheziția s-a făcut sub comanda căpitanului Popescu, de câte un grup de șase persoane: comandantul convoiului, sublocotenentul în rezervă Andrei Cacuz, un subofițer și patru jandarmi. Bani și bijuteriile găsite erau confiscate, puse într-o servietă și predate delegatului Băncii Naționale a României, „fără nici o înregistrare”. În afară de jandarmi, au acționat două echipe ale Băncii Naționale, care efectuau percheziții și controale pentru a se convinge că evreii traversau într-adevăr Nistrul fără nici un fel de bunuri<sup>173</sup>. Perchezițiile și controalele corporale ale deportaților de la Edineț se soldau totdeauna cu răniți și morți, întrucât starea lor jalnică bătea imediat la ochi; controlorii și jandarmii erau convinși că acești evrei au reușit să ascundă obiecte de valoare și se înfuriau că nu găseau nimic: „În momentul când am trecut Nistrul am fost despuiați de tot

<sup>166</sup> Raportul Chișinău (vezi 48), p. 64-65.

<sup>167</sup> Mărturia dr. Zeev Schärf din Suceava, Arhiva Yad Vashem 0-3/1526, p. 12.

<sup>168</sup> Mărturia locotenentului Bălea (vezi mai sus nota 151), mărturia sublocotenentului Cacuz din compania 60 poliție, 6 noiembrie 1941, din: AnceI, *Documents*, V, nr. 106, p. 157.

<sup>169</sup> Mărturia lui Șmelke Dechner, p. 6.

<sup>170</sup> Depoziția locotenentului Bălea, p. 154.

<sup>171</sup> *Idem*, p. 152.

<sup>172</sup> Ordinul inspectorului general al jandarmeriei către colonelul Teodorescu-Sachelarie pentru a supraveghea operațiunile de evacuare a evreilor peste podurile de peste Nistru, 2 noiembrie 1941, *Idem*, nr. 102, p. 136.

<sup>173</sup> Depoziția sublocotenentului Cacuz din compania 60 poliție, 6 noiembrie 1941, AnceI, *Documents*, V, nr. 106, p. 155.

ce aveam asupra noastră, iar cine refuza să dea ultimul veșmânt de pe el, era bătut până la sânge”<sup>174</sup>. Un grup de deportați din sudul Bucovinei care n-a trecut prin încercările din aceste lagăre ci au fost deportați direct la Atachi, cu trenul, s-a întâlnit la punctul de trecere cu două convoaie de deportați din Edineț. Iată ce impresii a lăsat imaginea convoaielor din Edineț unor martori: „Refugiații din Edineț erau într-o stare cutremurătoare. Ei au trezit compasiune și groază. Slabi, palizi, cu haine rupte... au fost chinuiți timp de patru luni”. „Într-o noapte întunecată, în ploaie, au sosit oameni din Edineț. Ei păseau în rânduri de câte patru și își acopereau capul cu șaluri de rugăciune (talit). Arătau ca niște cadavre ambulante. Era o priveliște oribilă. I-au alungat fără milă în ploaie. Sora mea mi-a povestit, după aceea, că în luna august fusese deja la Atachi dar a fost trimisă înapoi la Edineț... Toți cei veniți de la Edineț erau înfometați și îmbrăcați în zdrențe”<sup>175</sup>.

Deportații din Suceava care au fost aduși la 13 octombrie direct cu trenul la Atachi și care nu ajunseseră la starea evreilor din Edineț s-au întâlnit cu primul convoi la ieșirea din Edineț și s-au grăbit să dea un ajutor: „noi i-am primit și am căutat, pe cât puteam, să le dăm un ceai cald etc. căci fiind pe drum de patru săptămâni erau pur și simplu muritori de foame”<sup>176</sup>. Acest transport a pierdut pe drum sute de evrei, împușcați de jandarmi. Așa a relatat un supraviețuitor al ultimului convoi care a părăsit Edineț: „am mers în aceste condiții neomenești, fără de speranță, cu moartea în suflet, biciuiți de oameni și [de] Dumnezeu, până am ajuns la Atachi”<sup>177</sup>.

Soarta celui de-al doilea transport, care a plecat la 13 octombrie din Edineț și a cuprins îndeobște evrei din orașele din nordul Bucovinei, a fost poate cea mai grea dintre toate. Deportatii au obținut contra cost căruțe să transporte bătrânii, bolnavii și femeile. În general, cei care călătoreau în căruțe erau aruncați din ele sub pretextul că bieții cai nu pot trage o asemenea greutate și, apoi, erau împușcați deoarece nu puteau ține ritmul cerut<sup>178</sup>. În noaptea de 15 octombrie, convoiul s-a oprit pentru un popas de noapte pe câmp deschis, în preajma satului Corbu de lângă Atachi. În noaptea aceea, temperaturile au coborât sub zero grade și a căzut prima ninsoare. Majoritatea evreilor erau aproape goi, îmbrăcați în zdrențe sau înveliți cu hârtie legată de corp cu sfoară, extenuați de drum și distruși sufletește de asasinarea părinților lor, dați jos din căruțe în timpul zilei. Când s-a luminat, în zori, și când jandarmii au început să-i trezească în lovitură de picior, nu s-au mai sculat vreo 860 de evrei care muriseră de frig în acea noapte de groază. Alți zeci de evrei au fost împușcați în aceeași zi la intrarea în Atachi, lăsați în noroiul adânc în care convoiul a fost condus în mod intenționat<sup>179</sup>.

### *Lagărul Secureni*

Secureni era un orașel din nordul Basarabiei, situat la zece kilometri de Nistru, lângă linia ferată Bălți-Cernăuți, unde trăiau circa 4.200 de evrei, 73% din populație. El a fost ales să folosească drept lagăr din motivele care i-au determinat pe români să aleagă în același scop și alte localități: un târg evreiesc ruinat, în apropiere de Nistru sau de calea ferată. Unități militare române și germane au intrat în orașel la 6 iulie. În prealabil, soldații români au organizat un măcel al evreilor răspândiți în satele mici din împrejurimi. În satul Cepelăuți au fost asasinați toți evreii, în număr de 160, lângă moară. O parte dintre ei au fost ciopârțiți în bucăți. Cei care au încercat să fugă au fost uciși de soldații români pe drumuri și în pădurea Sărbiceni. La Secureni, bande de țigani, împreună cu creștinii din localitate, în special ucraineni, au organizat, încurajați de soldații români, un pogrom care a durat două zile, fiind uciși circa nouăzeci de evrei; femei și fete au fost violate și majoritatea caselor evreiești au fost jefuite. Șefii instigatorilor erau aceiași ucraineni care primiseră cu flori și dansuri de bucurie armata sovietică la intrarea ei în târg, la sfârșitul lui iunie 1940.

<sup>174</sup> Mărturia lui Ester Burg, p. 5.

<sup>175</sup> Mărturia lui Henric Herling Arhiva Yad Vashem 0-3/892, p. 1-2; mărturia Clarei Horn din Vatra Dornei. Arhiva Yad Vashem 0-3/893, p. 2-3.

<sup>176</sup> Mărturia lui Zeev Schärf, p. 12.

<sup>177</sup> Mărturia lui Ester Burg, p. 5.

<sup>178</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 89.

<sup>179</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 40; mărturia rabinului Mordehai Horovitz, p. 156; mărturia lui Arie Weber, p. 3.

Evreii au încercat să fugă și să se ascundă pe câmp, în livezi și prin pivnițe. Cine a cerut adăpost la prieteni creștini a fost ocărât și alungat. „Era un spectacol îngrozitor să vezi străzile pline de cadavre, locuințele golite de tot ce era strâns după ani de muncă<sup>180</sup>. Încă în prima noapte după ocupare, soldații au fost trimiși la casele unde s-au strâns evreii și au scos cu forța și cu bătai evreice pentru ofițerii români. La sfârșitul lui iulie, comandantul Regimentului 7 Roșiori, scriitorul colonel în rezervă Octav Dessila, a ordonat tuturor evreilor din Secureni să vină la cimitir. Acolo el le-a cerut să sape gropi și a înscenat o execuție în masă a câtorva mii de evrei „S-au petrecut scene zguduitoare când ne-au despărțit unul de altul, dar în ultima clipă nu ne-au ucis”; soldații râdeau. A doua zi scena s-a repetat, de data asta numai cu bărbații. Jefuirea locuințelor și distrugerea a tot ce nu putea fi luat din ele a făcut ca evreii din Secureni să arate, după patru zile, ca frații lor după luni de rătăcirii. Majoritatea erau înfometați, desculți și aproape goi. Foamea îi chinuia mai ales pe copiii; și când autoritățile au anunțat că vor împărți câte o pâine fiecărui evreu care se va prezenta într-un anumit loc, mulți au riscat și s-au dus acolo. Bărbații care au procedat așa au fost împușcați, iar femeile au fost violate pe străzi. Evreii au fost nevoiți să-și astâmpere foamea cu pâine făcută din praf de făină amestecat cu cenușă adunată la moara locală.

A doua săptămână după ocupare, evreii din Secureni au fost scoși pe strada sinagogilor, unde s-a organizat o „licitație” a evreilor din târg. Fiecare țaran și-a cumpărat un evreu, și i s-a permis să-l dezbrace, să-l descalțe și apoi să facă cu el ce vrea. Bărbații au fost bătuți iar femeile, fetele și chiar fetițele au fost târâte în sinagogi și violate. Pogromiștii și-au făcut de cap timp de două săptămâni: au furat, au jefuit, au ucis, au violat, fără ca autoritățile militare românești să intervină pentru a-i potoli. Mulți bărbați au fost luați de unitatea militară care staționa în târg pentru a căra lăzi de armament în satul vecin, aflat la o distanță de zece kilometri, fiind păziți de cavaleriști care îi băteau tot drumul fără să coboare din șea.

Către sfârșitul lunii iulie, evreii din Secureni au primit ordin să se adune în piața centrală, cu bagajul pe care-l pot duce. Au fost scoși din case de către soldați, aduși cu bătaia la locul de adunare, încolonați, puși sub paza armatei și goniți spre Briceni. „În tot acest timp am fost bătuți și jefuiți de soldații care ne păzeau. După trei zile am fost întorși înapoi spre Secureni și de aci la Voloșovka, spre Nistru.

Când am ajuns pe malul Nistrului, am fost mânați, la început direct în apă. Credeam că ne-a venit sfârșitul și că zbirii au intenția să ne înece. Dar nu, ne-au întors din nou și pe o punte am fost trecuți pe celălalt mal al Nistrului. În tot acest timp eram bătuți cu bețe și ciomege de nemți și de români; în cealaltă parte se stătea pe mal și se fotografia, probabil să-și poată lăuda mai târziu bravura”<sup>181</sup>.

Evreii din Secureni au fost duși spre nord și la Moghilev s-au contopit cu uriașa caravană de circa 25.000 de evrei pe care germanii au încercat s-o împingă înapoi în Basarabia. Supraviețuitorii acestei caravane au fost închiși la Vertujeni și cine a supraviețuit lagărului a fost deportat, pentru a doua oară, în Transnistria.

Târgul Edineț s-a golit de evrei iar casele au fost distruse, jefuite și pustiite. Era deci „natural” ca trimișii Cartierului General să-l aleagă ca stație intermediară și apoi ca loc de concentrare a evreilor în vederea deportării lor spre răsărit. La 6 august a fost adus acolo un convoi de evrei din Bucovina de nord cu supraviețuitori din Seletin, Văscăuți, Noua Suliță și Nepolacăuți; o parte dintre ei fuseseră împușcați sau înecați în Nistru, în urma refuzului germanilor de a le permite trecerea<sup>182</sup>. Acest convoi a rămas la Secureni câteva zile și apoi a fost trimis la Edineț. Teama de epidemii a autorităților militare a accelerat înființarea unui lagăr „organizat”. La 9 august, pretorul Armatei a III-a a primit ordin să aibă grijă de înființarea câte unui lagăr organizat la Edineț și la Secureni și, la 10 august, a fost solicitat inspectorul jandarmeriei din Bucovina, colonelul Mănecuță, să „urgenteze soluționarea problemei din lagărul Secureni, care, din cauza lipsei de alimente și igienă, [evreii] sunt expuși unei epidemii care ar putea să amenințe întreaga regiune”<sup>183</sup>.

<sup>180</sup> Mărturia lui Israel Perikman.

<sup>181</sup> *Ibid.*, p. 8.

<sup>182</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 83; mărturia lui Țipara Toar din Seletin, nordul Bucovinei, Arhiva Yad Vashem 0-3/1129, p. 3.

<sup>183</sup> Pretorul Armatei a III-a către marele pretor, 9 august 1941, din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 47, p. 100; colonelul Mănecuță către marele pretor, 11 august 1941, *idem*, nr. 48, p. 101.

În cuprinsul lagărului, care îngloba casele distruse ale evreilor târgului și un câmp deschis de la intrare, au fost înghesuiți 17.000 de oameni. În două lagăre mici, în județul Bârnova și la Brebeni, au fost înghesuiți încă 5.000. Mănecuță a raportat marelui pretor: „cu toate măsurile luate de autoritățile administrative și cu toată stăruința depusă de către jandarmerie”... evreii nu au ce mânca „și sunt expuși a muri de foame”, din cauza aglomerării unui număr atât de mare într-un singur loc<sup>184</sup>. La 15 august, serviciul marelui pretor comunica Biroului 2 din M.St.M. că s-a găsit o soluție: cei circa 20.000 de evrei concentrați la Secureni au fost împărțiți în două: jumătate au fost transferați la Edineț și ceilalți au rămas pe loc. Comandamentul marelui pretor a ordonat inspectorului de jandarmi din Bucovina să se îngrijească de hrană și pază<sup>185</sup>. La 1 septembrie au fost numărați la Secureni 10.356 de evrei; nici acum, după ce numărul lor a fost redus, casele distruse ale orașelului nu le-au servit de adăpost.

Convoaie au continuat să curgă spre câmpul deschis de lângă lagăr, lăsând în urmă, pe drumuri și pe câmp, mormane de cadavre, dar nu li s-a permis să intre în târg și au fost mânați spre apus, la Edineț. Un astfel de convoi a sosit la Secureni în 26 august de la Edineț și a fost întors acolo „după o zi sub cerul liber, în ploaie, în timp ce jandarmii ne țin sub regim de teroare și nici să dormim nu ne lasă”<sup>186</sup>. Alt grup de 4.000 de evrei a fost strâns în pădurea Bârnova din apropiere și a fost ținut timp de opt zile sub cerul liber, fără hrană și fără apă; ei și-au astâmpărat setea cu apa de ploaie ce se strânsese în două gropi. „Soldații și chiar ofițerii care-i păzeau îi chinuiau fără întrerupere”<sup>187</sup>. Acestora nu li s-a permis să intre în Secureni până la 30 august și, în acest timp, au murit circa o mie dintre ei.

Către sfârșitul lunii august, Ion Antonescu a inspectat zona. El a constatat imediat că evreii concentrați în lagăre nu sunt puși la muncă „și că în foarte puține părți s-au văzut evrei la lucru”. Șeful Marelui Stat Major a ordonat, la 26 august, în numele Conducătorului, comandantului Armatei a III-a și, prin intermediul lui, comandantului lagărului de la Secureni, să-i scoată la muncă pe evreii sănătoși, „asigurându-li-se în schimb hrana și tutunul”<sup>188</sup>.

Prima parte a ordinului a fost executată. Antonescu îi considera pe evreii din lagăr ca pe niște prizonieri de război și nu-i trecea prin gând, când a dat ordinul, că în lagăr se găsesc femei, copii și bătrâni fără adăpost, fără lapte pentru sugari, fără săpun și apă de băut – și de aici ordinul cu privire la tutun, care oricum nu a fost împărțit. Trebuie notat că Antonescu obișnuia să emită asemenea ordine fără rezultate, după starea de spirit în care se afla în acel moment, sau după o enervare bruscă. Raportul jandarmeriei din 16 septembrie 1941, privind situația evreilor în acest lagăr și în lagărul Edineț, arăta că „Prefectura le-a dat gratuit: 1.400 kg. zahăr, 450 kg. ulei comestibil, 81 kg. sare, 200 kg. pâine”. Circa 600 de bărbați au fost scoși la diferite munci, cum ar fi repararea șoselelor, curățirea și repararea străzilor și munci la câmp<sup>189</sup>.

Știri despre situația evreilor din lagărul Secureni au ajuns la conducătorii Federației, probabil prin intermediul ofițerilor din anturajul lui Antonescu. Federația s-a adresat, pentru prima oară, la 19 august, Ministerului de Interne, rugându-l să înapoieze la casele lor pe cei 2.500 de evrei care au fost concentrați la Secureni fără condiții de trai, adăpost și asistență medicală și să permită să li se trimită ajutoare. Cererea a fost înapoiată după câteva zile cu recomandarea de a se adresa Președinției Consiliului de Miniștri<sup>190</sup>. La 28 august, Federația i-a cerut lui Mihai Antonescu să permită trimiterea de delegați cu ajutoare în alimente, haine,

<sup>184</sup> Colonelul Mănecuță raportează despre înființarea lagărului Secureni la 10 august 1941, *idem*, nr. 49, p. 101.

<sup>185</sup> Marele pretor către Cartierul General despre transferarea a jumătate din numărul evreilor la lagărul Edineț, 15 august 1941 din: AnceI, *Documents*, V, nr. 41, p. 46.

<sup>186</sup> Mărturia rabinului Mordehai Horovitz, p. 152-153.

<sup>187</sup> Carp, *Cartea Neagră*, III, p. 83-84.

<sup>188</sup> Comandamentul Armatei a III-a către comandantul lagărului Secureni, 26 august 1941. Din: AnceI, *Documents*, V, nr. 61, p. 58.

<sup>189</sup> Raportul Inspectoratului jandarmeriei din Bucovina despre situația evreilor din lagăre, 11 septembrie 1941. Din: Carp, *Cartea Neagră*, III, nr. 22, p. 116.

<sup>190</sup> Federația Uniunilor Comunităților către Ministerul de Interne și răspunsul ministerului, 19-20 august 1941. Din: AnceI, *Documents*, III, nr. 22, p. 31-32.

medicamente și bani, în lagărele de evrei înființate la Secureni și Edineț”<sup>191</sup>. Adjunctul Conducătorului a respins cererea. Armata era dispusă să primească bani și să-i împartă direct prin organele sale. Experiența cu jumătate de milion de lei trimiși la Vertujeni și care au dispărut fără urmă i-a îngrijorat pe Filderman și pe asistenții săi și ei au decis să nu repete greșeala. În orice caz, Federația nu a primit autorizația să trimită delegați care să ducă ajutoare ci doar să trimită bani care să fie predați prin Biroul prizonierilor de război din Biroul 2 al Marelui Stat Major<sup>192</sup>. Intervenția reprezentanților populației evreiești în favoarea coreligionarilor din Secureni (și Edineț) a declanșat o operațiune de escrocherie și jaf a Marele Stat Major. Autoritățile militare din Iași s-au adresat Comunității, ordonându-i să adune un „ajutor pentru 3.000 de evrei deportați la Secureni”, iar M.St.M. a dat ordin Uniunii Comunităților să strângă 5.000 de costume, paltoane, pantofi, pălării, lenjerie și ciorapi, lăsând să înțeleagă că ar fi vorba de un ajutor pentru evreii din Secureni<sup>193</sup>. Aceste costume n-au fost predate evreilor, ci au fost împărțite, după afirmațiile ambasadorului Franței, soldaților liberați din armată, la demobilizarea de după recucerirea Basarabiei și nordului Bucovinei, când Antonescu a crezut că România și-a terminat misiunea în acel război. Uniunea Comunităților a făcut tot posibilul să predea la timp hainele și chiar a mai adăugat peste cotă, cu toate că aceasta a împovărat mult populația evreiască după pogromul de la Iași și alungarea a 40.000 de evrei din așezările lor. La Iași, de pildă, au fost strânse haine de la femeile văduve, după ce, în pogrom, soții lor au fost asasinați.

În ceea ce privește hrana, soarta evreilor de la Secureni a fost mai bună decât cea a fraților lor din Edineț, probabil din cauza atenției acordate. Cei 10.000 de evrei care au rămas în lagăr au fost încartiruiți într-unul din cartierele orașelului – cel mai distrus dintre toate – după ce au fost numărați de două ori: odată i-au numărat jandarmii și au găsit 10.201; a doua oară i-au numărat funcționarii primăriei și au găsit doar 8.302<sup>194</sup>. Prefectul a fost îngrijorat de diferență și a ordonat să se întocmească o listă nominală a deținuților. A fost – și el – printre cei, foarte puțini, care au contrazis ordinul secret de a nu se lăsa urme și de a se distruge orice act dovedind existența unui evreu. În cele din urmă, funcționarii primăriei nu au primit permisiunea să facă lista.

În lagăr s-a organizat un comitet, și acesta a colectat bani de la cine mai avea, pentru a-i salva pe cei care sufereau de foame. Situația deportaților s-a îmbunătățit și datorită faptului că o parte dintre ei au fost duși la Hotin – orașel din apropiere de Secureni – și, așa cum a notat inspectorul jandarmeriei din Bucovina, „ei nu au făcut drum prea lung, astfel că nu au fost expuși la jafuri în aceeași proporție ca cei din județele mai îndepărtate”<sup>195</sup>. Acești evrei s-au mobilizat din proprie inițiativă în ajutorul fraților lor din Lipcani, 1.698 la număr, aduși la Secureni după ce fuseseră deportați o dată în Ucraina și readuși în Basarabia.

Comitetul a deschis o baie și o policlinică; în această policlinică șase medici evrei au acordat ajutor fără nici un fel de medicamente. Autoritățile locale vindeau o pâine cu 113 lei. La ordinul lor, s-a organizat un fel de poliție evreiască pentru a se îngriji de ordine în lagăr, și astfel au reușit să împiedice câteva din maltrătarile suferite de evrei în alte lagăre. Trei plutoane de polițiști români care au fost trimise special au pus capăt improvizațiilor în ceea ce privește paza, improvizații îngăduind oricărui localnic să jefuiască, să ucidă și să violeze. Casele în care au fost adăpostiți evreii fuseseră demolate în întregime și o parte distruse după ce s-a demontat tot ce avea vreo valoare. Inspectorul jandarmeriei din Bucovina a notat, în raportul lui, că, în cazul în care evreii vor rămâne pe loc un timp îndelungat, va fi nevoie să-i încartiruiască cum trebuie și să le dea haine, deoarece majoritatea sunt aproape goi și „aceasta va fi și în interesul populației creștine, care dacă se vor ivi epidemii va avea de suferit”<sup>196</sup>.

<sup>191</sup> Federația către primul ministru (ad-interim) Mihai Antonescu, 28 august 1941, *idem*, nr. 48, p. 89.

<sup>192</sup> Marele Stat Major către Uniunea Comunităților autorizează transferul de bani evreilor de la Secureni prin intermediul Biroului pentru prizonieri din Marele Stat Major, 7 septembrie 1941, *idem*, nr. 72, p. 128.

<sup>193</sup> Ciorna adresei către Ministerul Apărării cu privire la eforturile pe care le depune Uniunea Comunităților pentru a satisface cererile armatei în diverse domenii, printre care cererea autorităților militare din Iași de a colecta ajutor pentru evreii din lagărul Secureni, 4 septembrie 1941, *idem*, nr. 60, p. 113; cererea Uniunii Comunităților către Marele Stat Major cu privire la ordinul mareșalului Antonescu de a preda armatei, printre altele, 5.000 de costume și lenjerie, *idem*, nr. 61, p. 114.

<sup>194</sup> Raportul Inspectoratului jandarmeriei din Bucovina cu privire la situația evreilor din lagăre, *idem*, nr. 72, p. 115.

<sup>195</sup> *Idem*, p. 116.

<sup>196</sup> *Idem*, *idem*.

## *Deportarea*

La 2 octombrie, toți evreii din lagăr au fost strânși pe o câmpie și împărțiți în două în mod arbitrar, despărțindu-se familiile ca la Vertujeni, pentru a forma două convoaie care să fie mânate spre sud – una spre Atachi, în apropiere, și a doua spre punctul de trecere de la Cosăuți. Înainte de plecarea primului convoi în direcția Atachi, evreii au primit ordin să se culce cu fața la pământ și polițiștii au trecut printre ei, au buzunărit prin haine și boccele, jefuindu-i de puținele obiecte absolut necesare pentru un minim de trai. Locotenentul Roșca, însărcinat să conducă convoiul de la Edineț și de la Securenii, a primit ordinul secret; în raportul oficial pregătit în decembrie 1941, a arătat că executarea acestui ordin „a avut drept rezultat împușcarea a 500 de evrei, dintre cei evacuați pe traseul Securenii-Cosăuți”<sup>197</sup>. Numărul de 500 nu înseamnă în mod obligatoriu că numai atâția au fost împușcați; în terminologia românească a Holocaustului, el consemnează măcel. Așa, de pildă, un comunicat oficial al guvernului a anunțat că 500 de evrei comuniști au fost împușcați la Iași, la sfârșitul lui iunie 1941, și un număr asemănător de victime a fost consemnat în alte rapoarte ale jandarmeriei, când a fost vorba de asasinat în masă. Roșca a însoțit convoaiele de la Securenii, în timp ce adjunctul lui, locotenentul Popovici, a comandat convoaiele de la Edineț. Și evreii de la Securenii au scăpat pentru un timp de „moarte”, așa rezultă din raport. Pentru țărani, orice cadavru care rămânea pe teren pentru a-l despuia de haine era o pradă. La 5 octombrie a plecat al doilea convoi din Securenii în direcția Atachi, și numai în 11 ale lunii a primit permisiunea să treacă fluviul.

Zăbovirea pe câmpul deschis și noroios de lângă punctul de trecere a fost un nou prilej de percheziție corporală și în boccelele evreilor de către delegații Băncii Naționale a României și, de asemeni, pentru confiscarea documentelor personale ale evreilor și distrugerea lor pe loc. Această percheziție a făcut alte zeci de victime, întrucât delegații Băncii, însoțiți de jandarmi, n-au putut sau n-au vrut să înțeleagă că acei evrei au ajuns fără nimic, după ce au trecut prin atâtea jafuri și percheziții.

La 12 octombrie a luat sfârșit operațiunea deportării în Transnistria a evreilor din lagărul Securenii și, prin aceasta, s-a încheiat campania de „curățire” a Basarabiei de evrei, în afară de ghetoul Chișinău.

---

<sup>197</sup> Raportul Chișinău (vezi 48), p. 64.